

מבוא

במסרם אקריב לפני הקוראים הנכבדים את מדרש תנחומא הישן והקדום הזה, מבואר ומונה מכל סיני השעיות, מצאתי את נפשי מחויבת לדבר על כל הנוגע למדרשי תנחומא בכלל, שמותיהם חזקן חבוריהם ותכונתם ואופן סדורם וההבדל שבניהם, ובאיזה שם מוכאים תזכרים בדברי הגאונים והקדמונים, ועל מה שנוגע במדרש תנחומא הנוכחי בפרט, אשר היה בכתובים עד כה, וההבדל שבינו ובין יתר המדרשים הנקובים ג"כ בשם תנחומא, ואיזה מהקדמונים אשר ראוהו, ושאלו ממנו דרשות ומאמרים, ותכונת השעה כ"י אשר היו לפני, ועוד דברים רבים אשר יתחקו עליהם דורשי קדמוניות ישרון, וראוי לשים לב עליהם, ובצפיתי אצפה אשר דברי ימצאו חן בעיני הקוראים הנאמנים, ויתענגו עליהם כל אוהבי מישורים, ואדמה כי ת"ל לא הנתתי כמעט דבר מכל הנוגע במחקר הזה, מבלי שום עיון ומחשבה בו. והשתדלתי בכל כחי לדלות פנינים ממעמקי החקירה והדרישה, למען יהיו הדברים צדופים ערוכים ושמורים לפני הקוראים המבינים, ולא חסתי על גיעתי לקבוץ על יד כל חלקה טובה, אשר שערתי כי תהיה להועלת לפני המעיינים המחבבים והמוקירים דברי חכמינו ז"ל, ושמתי לי בזה דבריהם ז"ל לקו: אמר רבי יהודה בר סימון משל לאחד שהיה עושה עשרה, עבר אחד ראה אותה, אמר לו כל מה שאתה יכול לקבוע בה אבנים טובות וברגליות קבע, שהיא עתידה להנחן בראשו של מלך (פסיקתא, ופסיקתא רבתי, פסקא כי תשא, ותנחומא הגדפס כי תשא אות ח'), כך כל מה שהייתי יכול לקבוע במבוא קבעתי, שהוא עתיד להנחן בראש הספר, וזה החלי בעור הצור.

(א) שם הספר, מחברו, וזמנו.

המדרש הזה נקרא בפי הקדמונים, 'מדרש רבי תנחומא' או 'מדרש תנחומא'. או 'תנחומא' סתם. יען כי רבי תנחומא היה מגדולי רבנן דאגרתא ודורשי מקראות, ומאמריו נמצאים קצתם בירושלמי והרבה מדרשים, על כן נתייחס הספר על שמו. ונמצא לפעמים במדרש הזה 'פתח רבי תנחומא' (לך אות ט', משפטים אות ו') 'רבי תנחומא, פתח' (ויקרא אות ב', אמור אות י'), גם 'כך פתח רבי תנחומא בר אבא' (נח אות ב', לך ז', שלח כ"ג). וכמו כן 'כך דרש רבי תנחומא' (תולדות אות ז', מקץ י', נח י'), או 'כך דרש רבי תנחומא בר אבא' (בהעלותך אות י"ט, שלח א'), ופעם אחת בהוספה לפ' בחוקותי אות ה' 'כך דרש רבי תנחומא ברבי' ואולי צ"ל בר אבא. וכמו כן נמצאים בתנחומא הרבה מאמרים בשמו 'א"ר תנחומא' או 'א"ר תנחומא בר אבא' (בראשית אות י' י"ט, וירא כ"א, תולדות כ"ג, ויצא כ"ד, וירא ט"ו, בא ב', תזריע ט', במדבר כ"ו) וכן תמצא בתנחומא הגדפס כך פתח רבי תנחומא בר אבא (נח אות כ'), כך דרש רבי תנחומא בר אבא (בהעלותך סוף אות י' וסוף אות ט"ו), ועוד בב' מקומות שהוסיף המדפיס ממנוטובה כך דרש רבי תנחומא בר אבא (שופטים אות י"ז), כך דרש רבי תנחומא (נצבים אות ד'). ורבי תנחומא בעצמו לא היה המסדר, רק הבאים אחריו קבצו דרשותיו וספחו אליהם גם דרשות מירושלים בעלי אגדה זולתו. ובעבור שרבי תנחומא היה ראש הדרשנים ובעלי אגדה, נקרא הספר על שמו, ובעבור זה סימנו על איזה דרשות 'כך דרש רבי תנחומא'. וזה רבי תנחומא הוא בנו של ר' אבא, לכן תמצא הרבה פעמים מפורש 'רבי תנחומא בר אבא', ולפעמים נוסף על שמו הכינוי 'בי רבי' כמו בפסיקתא רבתי פ"ו כך פתח רבי תנחומא בי רבי (א) וכן פ"ח כך פתח ר' תנחומא בר רבי, ובפל"ג כך פתח רבי תנחומא ברבי, והוא שם כבוד לגדולי הדור, ונמצא ג"כ הרבה פעמים בבבלי, ולפעמים גם בריבי, עיין רש"י עירובין נ"ג ע"ב, ורש"י חולין י"א ע"ב, וכן בהרבה מקומות פ"י

(א) בפסיקתא רבתי פ' כי תשא כך פתח ר' תנחומא בי רבי תנחומא בן יעקב שאלח בשם אביו, ים למקן כך פתח ר' תנחומא בי רבי [בשם ב'] תנחומא בן יעקב.

והרב בעל סדר הדורות אות ה' (ג) הביא ג"כ איזה מקובות אשר ר' הנחומא הביא בשם איזה תכמים, וז"ל: ר' הנחומא נזכר בבבלי חולין ג"ה ע"ב מתקף לה רבי הנחומא. ואולי צ"ל רבי הנחום. וכן נמצא רבי הנחומא ר' אבא בר כהנא בשם ר' אלעזר ירושלמי ברכות פ"ו ה"א (דף י"א) ר' הנחומא בש"ר הונא ירושלמי יבמות פ"י ה"ז (י"א ע"א). ר' חני מדרומא בירנו. (זה לקח בעל סה"ד מהיוחסין (יוחסין השלם צד 135) שהביא וז"ל רב חני, כי אתא רב חני מדרומא, א"ל ר' חני לר' הנחומא בשם ר' חייא בר אבא ע"כ. ועל זה הביא בעל סה"ד באות ח' רב חני מדרומא בזמן ר' הנחומא לא מצאתי, כוונתו כי מה שהביא היוחסין כן לא נמצא). ר' הנחומא בשם ר' הונא ירושלמי חלה פ"א ה"ד (ג"ז ע"ב), (הוא כמו בשם ר' הונא, כי בירושלמי נמצא לפעמים ר' חונא ולפעמים ר' הונא) וכן ר' הנחומא בש"ר חייא בר מנהמא (י"ד פל"ו אות ו'), (ולפינו הגי' ר' הנחומא אמר בשם ר' חייא בר מנחמא ואמרי לה ר' ברכיה בר חלבו רבא בר זבדא. ולדעתי הלשון משובש, כי זה נמצא בירושלמי מנהדרין פ"א (כ"ז ע"ד) ושם איתא כך ר' הנחומא אמר לה בש"ר חייא, רבה בר נחמן אמר לה בשם ר' ברכיה, וז' חלבו בשם ר' בא בר זבדא, וכן יש להקין בוי"ר). ר' הנחומא בשם ר"י בן קרתא (י"ח פ"א אות ג') ר' הנחומא בשם רב נחמן בר שמואל בר נחמן (קהלת רבה פ"ב פסוק כ"ד אין טוב באדם שיאכל). גם נמצא ר' הנחומא בשם ריש לקיש (ירושלמי שבועות פ"א ה"ח, דף ל"ג ע"ב), ע"כ הם דברי הרב בעל סה"ד עם קצת תוספות באור משל' (ד). ויש להוסיף עוד ר' הנחומא משום רב הונא (ב"ר פ"א אות י"ד וירושלמי פאה פ"א) ר' הנחומא בש"ר בנייה (ב"ר פ"ח אות א') ר' הנחומא בשם ר' שמואל (ב"ר פכ"ג אות ו'), וכן ר' הנחומא בשם ר' אלעזר (ב"ר פכ"ד אות ז') וכן ירושלמי שבת פ"ד ה"ג (י"ד ע"ג), וכן ר' הנחומא בשם ר' יהודה בר סימון (ב"ר פל"ב אות ב') וכן אמר ר' הנחומא אמר ר' לוי (ב"ר פ"ג אות ב'), וכן ר' הנחומא בשם ר' חמא בר חנינא (פסיקתא פסקא החורש מ"ט ע"ב) וברבתי גי' אחרת, עיין בפסיקתא שם הערה קי"ז, וכן אמר ר' שמואל בר תנחום אמריתא קומי ר' הנחומא אמר לי כו' (פסיקתא ביום השמיני עצרת ק"צ ע"ב), ונמצא מסופר ממנו ביומי דר' הנחומא היו צריכין ישראל לתענית כו' (ב"ר פל"ג אות ג') והמעשה נמצא באריכות בוי"ר פל"ד אות י"ד ביומי דר' הנחומא היו צריכין ישראל לכטרא כו'. ורגיל היה לומר אנא אמרי שעמא (ב"ר פ"א אות ט"ו ופ"ג אות ו' ופ"ד אות ג', ירושלמי ברכות פ"א ה"א דף י"ב ע"ד).

רבי הנחומא חי בדור החמישי לאמוראים הירושלמיים כי דורות אמוראים הירושלמיים היו ששה והתחלם אחרי מות רבינו הקדוש והוא לערך נ' אלפים תתק"ג או תתק"ס עד שנת ד"א ק"ס או ק"ע בערך מאתיים שנה, וחי א"כ אחר ד"א ק' ומומנו עד היום עבר בערך אלף וחמש מאות ועוד, וכן דעת הרה"ג מהר"פ ז"ל במבוא הירושלמי ערך ר' הנחומא שכתב ר' הנחומא היה בדור החמישי וראיה מירושלמי (שקלים פ"ג ה"א) (פ"ט ע"ד) אמר ר' הנחומא איתקשית

(ג) פה המקום להעיר על טעות אחד מנעל סה"ד אשר טעה אחד בעל שפתי ישינים והעתיק דבריו ככתבם וכלשונם, כי בשמות הספרים הביא וז"ל: הנחומא ונקרא גם יתנדט לפי שמתחיל בכל פרשה (לזו דוקא) יתנדט רבינו. ר' מנחומא נר אבא ונשלטת הקבלה דף נ"ב ע"ב כחזר ר' נחמן חזר ס' הנחמתי וסיה כן אחות הסמ"ג. וזאת מדעת יפה מאד בפשטים ודבריו על המוסר ט"כ, והוא לזון השפתי ישינים אות ח' ס' 142, והנה זה טעות מנעל שפתי ישינים להביא הדברים מן השלשלת בלחש הדברים שמדובר בהם מן ההנחומא, כי בעל השלשלת הביא זה בתקוף אחד וז"ל: רבינו נחמן שהיה בן גט של רבינו חיים כהן שהיה זקנו של סמ"ג מלך אמו היה גדול הזה ומכר קשר הנחמתי כנחשלה צמח"ק ס' קמ"ט, וכן מובא בן בקורות הדורות דף כ"ד פ"א דפוס בערלין, לכן מה שייטות זה לזה אל ההנחומא ונחמתי כיון דעל על, והגאון בעל סדר הדורות העתיקם עם העצות, ויש לחזק מן הספר הנחום, ונשלטת הקבלה ט' עד וסיה בן אחות הסמ"ג. גם כזה טעה שהעתיק בשמות דברי השפתי ישינים וסיה בן אחות הסמ"ג, כי אינו כן. גם בגוף השלשלת בשמות שהיה בן גט של רבינו חיים כהן, וז"ל בן גט כמו שמוצא לזון בקורות הדורות דף כ"ד פ"א, כי רבינו חיים כהן היה אחד מנעלי המוס' ומנוח הכנה פשטים נחום" ס' עיין מוס' בברכות מ"ה פ"ב ד"ה ובשאר דורות ב"ב ז"ב פ"ב ד"ה ח' ועוד הכנה פעמים נחום" ב"ב, וחתנו של רבינו חיים כהן ה"ל יעקב הוליד את רבינו משה מקי"ג בעל הסמ"ג, לכן ה"ל חיים כהן היה אחי אמו של בעל הסמ"ג, וז' נחמן היה בן גט של רבינו חיים הכהן. אבל לא בן אחות הסמ"ג גם לא כמו שהובא בשלשלת בן גט של רבינו חיים כהן בן גט, וכן כמו היה הסמ"ג, עיין בהג"מ פ"ח מהל' חתן ומלה ובסמ"ג הל' חתן ומלה ס' פ"ח ומנוח בקורות הדורות י"ד פ"ב.

(ד) חתם ר' חני מדרומא לא נמלא בשום מקום, וזה דב"ק (מ"ב פ"ב) כי חתם ר' חני מדרומא חן ראיה על היותו מדרום, ומה שכתב היוחסין: א"ל ר' חני לר' מנחומא בשם ר"ח אבא, ליתא כלל, כי ר' חני חתם קדם הכנה לר' מנחומא. ר' זעירא הראשון היה בנו כהנא בר יוסלמי דתמי' פ"ב ה"ב ועליו נאמר ר' חני פתח וז' יונה וז' יוסי חתמן כדליתא בירושלמי ל"ה פ"ב ה"ו, וע"כ מה שפני לו עם ל"ה התחולל לו הכנה.

מבוא

איתקשיות קומי ר' פנחס אתיאי כר' יודא וכו' ור' פנחס היה בדור החמישי להאמוראים (עיין שם דף ק"א ע"א) וכתב עוד שם ור' תנחומא ע"י שהיה נודע לבעל אנדה אפשר שמעמם זה נקרא המדרש תנחומא על שמו. וכן הוא דעת ירדני העורך הגדול החכם הבולל מדר"ן גרעמץ בספרו קורות היהודים ח"ד הערה ס"ו שר' תנחומא חי סביב לשנת ד"א ק' שהוא היה תלמידו של ר' הונא בר אבין שחי בזמן רבא דאיתא בר"ה כ"א ע"א שלח ליה ר' הונא בר אבין לרבא בד חיות דמשבה תקופת סבת עד י"ו בניסן עברה להא שתא כו', וכן כתב אלי במכתבו מן י"ב כסלו תרמ"ב. מקום מושבו נראה כי היה דר באנטוכיא (Antiochia) כי בב"ר פ"ט אות ד' נמצא כי ר' תנחומא אמר השאלה הזו שאלוני באנטוכיא אמרתי להם כי יודעים אלהים אין כתיב אלא כי יודע אלהים ע"כ. ונראה כי באנטוכיא היה מושב חכמים בימי האמוראים וכן נמצא מעשה בא לפני ר' יצחק באנטוכיא כתובות פ"ח ע"א ובגמרא ערכין כ"ב ע"ב מעשה ובא לפני ר' יצחק נפחא לאנטוכיא, ור' אפס דרש באנטוכיא (ב"ר פ"י) ור' שמלאי הורה באנטוכיא (ירושלמי קדושין פ"ג ה"ג).

ואנטוכיא היא בצפונה של ארץ ישראל. וכנראה היה ר' תנחומא גם ברומי, כמו שמוכח בב"ר פ"א אות ד' אמר רבי תנחומא עובדא הוה ברומי (עיין רבתי פכ"ג שמוכח המעשה בשם ר' פנחס, ואולי צ"ל שם ר' תנחום במקום ר' פנחס, ועיין מור אור"ח סי' תפ"ד ובב"ר שם, והמור כוון לרבתי) ורומי אפשר היא עיר בגליל בצפון ארץ ישראל ונוכרת במלחמת היהודים ליוסיפון ח"ג פ"ו פ"כ"א, עיין מבוא הירושלמי דף פ"ב ע"א, אבל קרוב יותר שהוא עיר רומי הגדולה הידועה, וכן נמצא זכר שם העיר ההיא בתנחומא שלנו וארא אות פ"ו, ונהפכו נחליה לזפת וגו' אמר ר' תנחומא זו תברוש ותוצינוש שהן נתנון על שפת רומי, והם ב' נהרים הנקראים טיבר וטישנינו. עיין שם בהערה קכ"ט. ואמרתי "נראה שהיה דר באנטוכיא" כי אין להחליט בברור שהיה דר שמה, כי אפשר שבא שם באקראי ונשאלה שאלה זו לפניו. וכמו שר' אפס דרש באנטוכיא אשר ממנו הלא ידענו בברור שלא היה דר שם, כי מתחלה היה סופר בית דין של רבי, ואח"כ מצאנוהו בדרום, ולבסוף חזר לצפון כנודע, וע"כ כמו כן אפשר שנכנס ר' לא היה דר באנטוכיא, אלא שבאקראי בא שם, אך עכ"פ גם זה המעט יספיק לנו לדעת המקומות שהיה שם גבר מצוין הלאה.

והנהגה אחרי אשר היה המבוא ערוך ומסודר הגיע לידי מאת ירדני הרב הגדול מהר"ה ווייס נ"י ס' דור דור ודרשויו ח"ג וראיתי שם בדף 142 מדבר אודות ר' תנחומא ומסנן דרשותיו, וכדי שלא למנוע טוב מאת הקורא אמרתי להעתיק פה דבריו המתכנסים, אף שבאיהם פרטים אין דעותינו שוות, ח"ל: מגדולי בעלי אנדה בדור האחרון של האמוראים היה רבי תנחומא, שם אביו לא נזכר רק במדרשים המאוחרים שם נמצא ר' תנחומא בר אבא אשר למד לפני אבא הונא הבן ב"ר אבין (בב"ר פ"ג) והוא הוא כי זה ידענו שר' תנחומא היה תלמיד לר' הונא האחרון (מדרש תהלים סי' צ"ב וב"ר פ"א) ומכר כמה מדרשים בשמו (ירושלמי פאה פ"א ה"א בכורים פ"א ה"ז ב"ר פ"א וכו"ם), ונמצא גם שנתנו לו שם ללוי יאבא. תחת הכינוי ירבי (מדרש תהלים פ"א), לפעמים נזכר גם ר' תנחומא כי רבי וגם זה הוא ר' תנחומא פתם (גרעץ ח"ד 495), אלה תוארי הכבוד השונים שנתנו לו הם עדה כי היה מגדולי הדרשנים בזמנו, ודרכו במדרשו לא נבדל הרבה מדרך כל הדרשנים. לפעמים דורש את המקרא באופן שיסבול פשט הדבורים את הפירוש אשר יתן להם. כמו בדרשו (ב"ר פ"א) כי גדול אתה ועושה נפלאות למה? כי אתה אלהים לברך אתה לברך בראת את העולם, (שם פ"ט) את הכל עשה יפה בעתו בעונתו נברא העולם, ומכנה את העולם בכנוי הכל. (פסיקתא רבתי פ"ה הוצאת פ"ט) נר אלהים נשמת אדם חופש כל חדרי במן שני האלהים שהוא הנשמה הוא חופש בממנויות הלב, וכן פירש רש"י וראב"ע. ודיווש בדרך משל וציוור (שה"ש רבה פ"ג פ' מרכבו ופ"ו פ' יפה כתיבה), וממשל משלים יפים (ב"ר פ"ב קה"ה פ"א פ' שמח בתור מדרש תהלים סי' א' וכו"ם). ביחוד היה אוהב לפתור המקראות על אנשים מגדולי האומה בשנים קדמוניות, כמו: (פסיקתא רבתי פ"ר) ובנביא נשמר זה אליהו. (שם פ"ה) מי עלה שמים וירד הפסוק הזה נדרש באלהים ובמשה. (שם פ"ו) חיות איש מהיר במלאכתו זה יוסף. (שם פ"ז) גאות אדם תשפילנו זה אדם הראשון. וכן דורש המקרא על ענינים גדולים הנכבדים באומה, כמו (שם פ"ז) שורך אגן הסדר זה מנהדרין גדולה שהיה בירושלים. (מדרש תהלים סי' ב) יזכור כל מנהותך זה נגלגל נוב ונבעון שילה ובית עולמים. מאהבתו שאהב לדרוש בדרך הזה

עבר לפעמים נבול הישרה. כמו בדרשו: (פסיקתא קמ"ג) ובני יכניה אסיר ושאלתיאל בנו אסיר זה הקב"ה שאמר הקב"ה עצמו בשבועה, שאלתיאל שנשאל לבית דין של מעלה והתירו לו את השבועה. ברוב רבנן דאגרתא היה בקי בלשון יונית והשתמש בה לצורך מדרשו (פסיקתא דבתי) ואף היא שעמדה לו כי היה גם לאל ידו להתוכח עם המורים המשיחיים שבאנטיוכיא (ב"ר פ"ט). ויש לנו סמנו גם קצת ספורי נסים (ב"ר פ"א ירושלמי ברכות פ"ט ה"א), וגם משלי קדמונים, כמו: דעה קנית מה חסרת דעה חסרת מה קנית (ויק"ר פ"א), אומרים לזיבורא לא מדובשך ולא נוגדה לא נוגדה מלכת לפעמים דרך עקלקלות כמו: החל רש לרשת עשיתי ארצו חולין (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א), וכיוצא בזה מצאנו לו כמה מדרשים שהם משחיתים מליצת המקראות אבל היה כן לפי רוח זמנו ולא יכול להמלט ממנו, ותהי להפך כי נראה מקצת מדרשו כי היה למד מאד בדקדוק המקרא והלשון (ירושלמי תענית פ"ד ה"ג ירושלמי ע"ז פ"ב ה"ז וב"ר פ"ט), ובדרשו בפסיקתא בכמה מקומות נראה שנהירין ליה דרכי הלשון. תכונה מיוחדת היתה בו כי היה משתדל לתת טעם למדרשיהם של הקודמים ולבארים, ובכמו אלה דרכו לאמר: «אנא אמרי טעמא» (ירושלמי ברכות פ"ח ה"ז ב"ר פ"א פ"ג איכה רבתי פ"א), או «אנא אמנא טעמא» (ויק"ר פ"א), וכן דרכו להכריע בין התולקים ולאמר: «ולא פליגי» (ויק"ר פ"ד פסיקתא ג"ב). או «דין כדעתיה ודין כדעתיה» (סוכה פ"א), או «לא אתי רבי פלוני למימר» (ב"ר פ"ט) או «מסתברא כחכם פלוני» (ויק"ר פ"ח), וכן מכריע לפעמים בין שתי נוסחאות שנמסרו במדרשי קדמוני, ובה דרכו לאמר «אית דמפיק לישנא אחרינא» (ב"ר פ"ט פ"ד). כל אלה הנקודות כאור בהיר מזהירות ביחוד מתוך הדרושים השלמים אשר הגיעו אלינו, כבר אמרנו שר"ת סתם הוא ר"ת בר אבא ואין לנו סבה מברחת לעשות אותם שונים אבל להפך אנו רואים שמסגנון מדרשו של ר"ת סתם דומה במשך למסגנון של ר"ת בר אבא, וכן ראינו שר"ת סתם היה תלמידו של ר' הונא וגם ר"ת בר אבא תלמידו של ר' הונא, ובפסיקתא רבתי לרוב אומר «כך פתח ר"ת בר אבא» ולפעמים «ר"ת ברבי» ושלוש פעמים «כך פתח ר' תנחומא» בלא שם לוי, זה אות כי שלשתן אחד. והלא דבר הוא שאתה מפתחותיו של ר"ת ברבי בפסיקתא רבתי (פ"י כ"ה) מובאות רובה במקום אחר על שם ר"ת סתם (פסיקתא דרב כהנא ע"ה). ועתה אחרי שר"ת סתם הוא ר"ת בר אבא על כן בצדק נשפוט מן הדרושים השלמים שנמסרו לנו בשם ר"ת בר אבא ור"ת בי רבי בפסיקתא רבתי שהם לערך שלשים ושבעה במספר על ירכו ומסגנון של ר' תנחומא סתם במדרש האגדה, ומהם נתבונן כי הגדיל מאד לעשות בתכמת האגדה ובפרט כמה שאסף אל תוך דרושו מבחרי המדרשים מגדולי בעלי אגדה שקדמו לו.

(ב) התנחומא והילמדנו ותנחומא הנדפס בכלל.

שלשה ספרים נקראים בשם תנחומא, האחד כתב יד הזה אשר אני נותן לפניכם היום, השני הוא תנחומא שיצא לאור מכבר בדפוסים וזמנים שונים, והשלישי הוא ילמדנו סתם, המובא בקדמונים, וביחוד מרבינו נתן בעל הערך בהרבה מקומות, (כאשר תחזה ברשימה להלן), ואיננו כי נאבד מאתנו, ואשר גם הוא נקרא בשם תנחומא בפי קצת מן המכתרים. ונמצא הרבה מחברים אשר לא ידעו זה ההפרש של המדרשים הזשונים האלה, פעם קראו את התנחומא הנדפס בשם ילמדנו, ואת ילמדנו בשם תנחומא, וחשבו כי התנחומא הנדפס הוא לבר התנחומא המובא מקדמונים, ומאשר ראו הרבה מאמרים המובאים בדברי קדמונים בשם תנחומא, וחפשו ולא מצאו בתנחומא הנדפס, כתבו עליהם שלא נמצאו בתנחומא, וחשבו כי לאזיה סבה מן הסבות נשמטו אלה הדברים החסרים, ולא ידעו כי באמת כונת הקדמונים היתה על מדרש תנחומא שלנו, והדברים נמצאים בכתבם וכלשונם בב"י דילן. ודיאשון אשר העיר כי הם מדרשים חלוקים היה הרב מוה"ר מנחם די לונזאנו ז"ל, וז"ל בספרו המעריך ערך תנחומא: כתבו המדפיסים תנחומא הנקרא ילמדנו ושקר הוא, הלא תראה הילקוט שמוכרז שניהם בכמה מקומות, אלמא האי לחוד והאי לחוד, והנה תנחומא אינו נמצא כלל, ואולם נתבאר לי שיש ממנו ארך וקצר, הקצר הגיע לידי בשלמות, והארוך הוא חשוב מאד, הגיע לידי ממנו פרשת ואחתנן ופרשת עקב (א) עכ"ל, וכונת דבריו כי

(א) טונגטו שגניפ לידו חלוק וקצר ככתב יד לא נדפס, וספקל סוף תנחומא כ"י שלנו וסבילו נפקד

מבוא

כי מה שציניו המדפיסים בשער הספר, "תנחומא הנקרא ילמדנו" הוא שקר, כי מדרש ילמדנו אינו נקרא תנחומא, רק ילמדנו מתם, ומדרש תנחומא האמיתי אינו בנמצא כלל, אבל נתבאר לו אחר כך שיש ממנו (ר"ל מתנחומא האמיתי) ארוך וקצר, הקצר הגיע לידו בשלמות, ומתארוך לא הגיע לידו רק פ' ואתתן ופ' עקב, ולדעתו מדרש תנחומא הנדפס והמצוי, הוא הילמדנו, ומדרש תנחומא האמיתי הוא בכ"י ולא נדפס מעולם. וכן הבין הגאון חיד"א ז"ל כוונתו, וכתב ז"ל (שם הגדולים ח"ב אות ת' ס' ס"ה). תנחומא שמזכירים הראשונים אינו תנחומא שבידנו וכו', וכתב מהר"ם די לונזאנו ז"ל בבערין דף ס"ה זה שבידנו הוא ילמדנו ולא תנחומא, ומדרש תנחומא יש ארוך וקצר, והקצר הזה בידו כתב יד וקצת מהארוך והוא חשוב מאד עכ"ל. ובכ"ב במקום אחר (שם הגדולים ח"א אות י' ס' נ"ג) ז"ל: וכן מודעת זאת דמדרש תנחומא שבידנו אינו מדרש תנחומא שהיה לראשונים, כמ"ש הרב נחלת יעקב בהקדמתו ובפ' בראשית וכו' מהר"ם די לונזאנו במעריך דף ס"ה ע"ש ע"כ. עכ"פ למדנו מדברי הר"ם די לונזאנו שני דברים, כי תנחומא כ"י ותנחומא הנדפס שניין דא מן דא, ועוד אחרת כי התנחומא הנדפס הוא הילמדנו שמביאים הקדמונים, ועיין גם תולדות רבינו נתן בעל הערוך הערה ד' שגם הוא הבין דברי המעריך על כוונה זו, כי התנחומא הנדפס הוא הילמדנו, וזו גם דעת הרב הגדול ר' עזרא מפאנו ז"ל המוציא לאור התנחומא דפוס מאנטובה בשנת ה'א"שכ"ג עם הוספות, בהקדמתו שם ז"ל: זאת ועוד אחרת למען ידעו דורותיכם כי לא נכנס זר בתוכו וכי כלם הם מחזירים מן המחבר ז"ל (היינו ההוספות שהכניס הר"ע מפאנו במדרש תנחומא) ידוע להוי לכל אשר יקרב אליו, כי רבים מביאים מדרשי הילמדנו ואינם בראשונים (ר"ל בדפוסים הראשונים דפוס קאנשטאנטינא דפוס וויניציא) כי לקח אותם האפס המחלף, ולקיים מה שנאמר על פי שנים או שלשה עדים יקום דבר, אביא שלשה מופתים חותכים ועליהם ילמדו המעיינים סתום מן המפורש, הביטו וראו בערוך ערך סנקתדרון שמביא דרוש אחר בשם הילמדנו בפרשת משפטים אשר בתוכה המלה הנזכרת, ובראשונים לא תמצאוהו כלל, ג"כ בערך גליון מביא דרוש אחד מן המחבר ז"ל (ר"ל מבעל הילמדנו) בפרשה הנזכרת אשר בו המלה הזאת ואיננו בראשונים, והנהג המושלש עוד מביא בערך דונאמן אין הקב"ה מונע מן הצדיקים דונמטריון שלו השנויה בפ' פקודי מאמר ארוך לא יערכנו והב וחוכיות, ובראשונים לא זכו בו כלל, גם מצאתי איזה מדרשים אחרים מביאים הילקוט בשם הילמדנו במקומות חלוקים ויפקד מושבם כנוכר, ע"כ מה הראשונים מסיני אף האחרונים כן עכ"ל. סוזה נראה ברור כי גם הוא חשב כי מדרש התנחומא הנדפס הוא הילמדנו, ומביא ראיה כי נלקח בחסר מדרבה מאמרים אשר הובאו בערוך וגם בילקוט בשם הילמדנו ולא נמצאו בתנחומא (דפוס קאנשטאנטינא דפוס וויניציא), ע"כ נחסר הרבה מאמרים ממנו, הרי לך מבואר שלדעתו התנחומא הנדפס הוא הילמדנו (ולקמן בפרק י"ד אדבר ברחבה אודות דפוס מאנטובה).

וראיה יותר ברורה כי הר"ם די לונזאנו חשב אשר תנחומא הנדפס הוא הילמדנו, תראה כי בכל מקום שמביא בספרו תנחומא הנדפס יכנהו בשם ילמדנו, כמו בערכי: אנדרואנומוס, אסטרובילין, אספתין, אספטיא, אפסונין, ארכי ב', אתלימין, דורמסיות, דונמטרין, זג, חלחול, טינגס, טקס, (ג' פעמים), יהואש, כרב, לונסטמים, לוקמא, מיומס, נמפיון, סבסט, סלת, עין, פנן, פתר, פלאדין, פלמנטרין, פסינתסין, פרונות, קטב, קט, קוליניות, קפל, קושרתיה, רפאיות, ששיחא, תחטיו, גם בסוף במעשיות ס' י"ב (ורק בפעם אחת בערך אימוס מביא בשם התנחומא כמו שמצא במתנות כהונה), כל הערכים האלו הם כלם לקוחים מתנחומא הנדפס אשר יכנהו "ילמדנו" (מלבד ערכי אספטיא, אפנתי, ברקין, מיטמור, תרינוס, שהם לקוחים מ' הערוך שמביאים בשם הילמדנו). גם היה לפניו תנחומא הנדפס דפוס מאנטובה, ובכל מקום שמביא מהילמדנו כוונתו להתנחומא דפוס דג"ל, עיין ערך קט שציין גם הדף מהילמדנו ז"ל: בילמדנו דף ס"ו ג', והוא כן בתנחומא דפוס מאנטובה, וכן בערך אנדרואנומס מביא ז"ל: ובילמדנו ההדש [צ"ל החדש] פ' פקודי, וכוונתו כי בתנחומא דפוס מאנטובה נוסף המאמר אל התנחומא באת המדפיס הר"ע מפאנו דג"ל ורשום

מיסון, והארוך קצוב צפוי לומר שהוא הילמדנו הנאכד, וסיה לפניו מתם רק ב' פרשיות, ונכנס מזה שטילמנט כמותו יותר הכנס מתנחומא כ"י ולכן יכנהו הארוך. ומה שכח והולס נמנאל לי שיש מתם ארוך וקצר, אלי י"ע ואולס נמנאל לי בעת, כדי שלא יהיו דבריו קוטלים פלגם מוך כדי דטור.

ורשום עליו „נקנן חדש מלא ישן“, וזה כוונתו במ"ש ובילמדנו החדש, ר"ל במאמר החדש שהוסיף המדפיס. ועוד יותר מזה שלפעמים מביא גם פירושי המלות שהוסיף המדפיס הנ"ל והכניסם בפנים התנחומא והוא מדר"ם די לונזאני השיג עליהם, כמו בערך אסטרונומיה כתב וז"ל: ילמדנו כי תצא פי' מאן דהוא אבנים טובות ושבוש הוא, כוונתו על פירוש מהמדפיס ממנוטובה (דף מ"ב ע"ג) שכתב לפי הענין פי' אבנים טובות, וכן בערך אופטיקה כתב ובילמדנו ריש במדבר פי' המדפיס שבוש ושבוש הוא, וכן בערך כדב כתב בילמדנו ויגש ויהודה הוא פטיט פי' מאן דהוא בלשון צרפת הקטן קורא פטיט ושבוש הוא עכ"ל, והוא בדפוס מאנוטובה (דף כ"א ע"א). וכן בערך קולנית בילמדנו נשא פי' המדפיס יוצאנית ושבוש הוא, ובערך קישרתיה בילמדנו ריש פ' אתרי מות פי' המדפיס קו השררה כמו שאוהזין בידיו המלכים ושבוש הוא, וכל אלה בדפוס מאנוטובה שפירש המדפיס הנ"ל. מכל אלה נראה ברור כי חשב שהתנחומא הנדפס הוא הילמדנו, אלא פעם אחת בערך מיסון הביא וז"ל: בריש ילמדנו כתיבת יד לא הכנסתי לפניהם אלא מיסון מיסון, ומאמר זה לא נמצא בתנחומא הנדפס, רק בב"י שלנו ריש בראשית (עין שם בהערה ח') וצ"ל כי היא רק אשגרת לישן, ויש לתקן בדבריו בריש תנחומא כתיבת יד, והוא תנחומא הקצר אשר היה לפניו, כמ"ש בערך התנחומא שהבאנו למעלה בשמו.

אמנם האמת יורה דרכו כי גם הרב מהר"ם די לונזאנו וז"ל לא קלע אל השערה, כי הילמדנו איננו תנחומא הנדפס, אבל האי לחוד והאי לחוד, כמו שתראה לפנינו, גם הראיה שהביא מהילקוט איננה צודקת רק במקצת, כי תנחומא וילמדנו הם מדרשים שונים, אבל לא שהתנחומא הנדפס הוא הילמדנו, ושאליו כוון הילקוט בשם ילמדנו, כי בעל הילקוט לא ראה כלל את התנחומא אשר לפנינו בדפוס, ולא הביאו, רק כל המאמרים שמוכאים בילקוט בשם תנחומא כלם הם נמצאים בתנחומא כתב יד שלנו אחד לא נעדר (כמו שתראה בפרק ט"ו ברשימה אשר נתתי לפני הקוראים), ומה שמביא הילקוט בשם ילמדנו, כוונתו על הילמדנו שמוכא בערך אשר נאבד מאתנו ואיננו (כמו שתראה ברשימה מהמקומות שהביא הילקוט בשם הילמדנו).

מכל האמור נתבאר איפוא שהיו נמצאים שלשה ספרים בשם תנחומא, האחד הנקרא תנחומא גם ילמדנו, ובעל הערוך יכנהו תמיד רק בשם ילמדנו לבד, ע"ש התחלת המאמרים בשאלה בהלכה, „ילמדנו רבינו“, והרבה קדמונים יכנהו גם בשם תנחומא לבד, ע"ש כי יחסו לרבי תנחומא, וספר זה נאבד ונמצא. והשני הוא התנחומא כתב יד אשר וכני ה' בו, והוא היה לפני קדמוניו ז"ל, כמו שתראה להלן בפרק י', והשלישי הוא התנחומא אשר הוא מצוי בדפוס, אשר מחברו שאב הרבה מתנחומא כ"י גם מילמדנו, כאשר יתבאר באריכות להלן פרק י"ג וי"ד.

והנה הרב החוקר הגדול מהרש"ל צונג נ"י בספרו על הדרשות צד רכ"ז האריך לפלפל הרבה אודות תנחומא הנדפס והילמדנו אם הם אחד או מדרשים שונים הם, ובתחלה נסה לחשוב שהם מדרש אחד, ומביא ראיות על זה, ואח"כ נסה מסברה זו, ואחרי החקירה והדרישה העמוקה דרכו לחרור בכל ענין וענין עד היסוד בו, העלה כי הם מדרשים שונים, והיה לפני הקדמונים מדרש ילמדנו כ"י ארוך ובו השתמש בעל הערוך, וזה הילמדנו היה נקרא גם תנחומא. והמדרש תנחומא הנדפס הוא קיצור ממדרש ילמדנו הישן, ויש בו עוד הוספות והרבה מאמרים גם מכותבים מאוחרים, ובעל הילקוט השתמש בשניהם ומביא דברים בשם ילמדנו גם בשם תנחומא זה, וכל אורך שקלא ומריא של ההכנס הגדול הזה, הוא רק מאמר לא ראה עוד את התנחומא שלנו, כי לו ראהו היה יודע שכל המאמרים המובאים בילקוט ובפיש"ש בשם התנחומא הם בתנחומא כ"י שלנו אות באות, וכל השערותיו אך למותר, כי זה התנחומא המצוי לפנינו אינו קצור מן הילמדנו, ואיננו התנחומא שהיה לפני הקדמונים, רק מדרש אחד הוא, ושלשה ספרים הם ושונים זה מזה, ולא אוכל להתעלם מלהביא כל דבריו ולהעתיקם לשפת קדשנו מתחלתם ועד סופם ומה שיש לי להעיר עליהם, ויחדרי לזה פרק בפני עצמו להלן במבוא פרק כ' :

ולא אמנע מהעיר עוד כי כבר עוד הרגישו שני גאונים כי זה תנחומא הנדפס אשר בידינו אינו התנחומא האמתי, האחד הגאון מהר"ר יעקב בעל נחלת יעקב בהגאון מהר"ר בנימין אהרן ז"ל (הוא הגאון בעל ישות משאת בנימין תלמיד מדרש"ל ומדרס"א ז"ל בן דורו של

של הגאון בעל סמ"ע ומהר"ם מלובלין ז"ל) נדרפם שנת ה"א שצ"ט, והוא ספר יקר באיכות גם במציאות על פירש"י בתחומי והשנות על המזרחי. וכתב בהקדמתו כדברים האלה: רש"י בפי' על התורה הלך בעקבות רז"ל ולקט דברי תנאים ואמוראים סבילתא ספרא ספרי תוספתא פסיקתא תנחומא מדרש רבה, מי הוא זה שמלאו לבו לגשת אליו להבין את כוונתו עד תכליתו, הלא צריך שיהיה בקי בכל התלמוד ובכל המדרשים אשר היו לפניו ואין בידינו כלם, ואף אותם שבידינו כבר נתחלפו הגירסאות ונחסרו הרבה וברפ"ט מדרש תנחומא שבידינו היום, לא ראוי זה כראוי זה, בחילוף חסר ויתיר, ועוד ראייה לזה שהרב ז"ל (ר"ל רש"י ז"ל) כותב בשמו כמה דברים ולא נמצא בספר תנחומא שלפנינו, ולכן בכל הספר הזה לא כתבתי דבר בשם תנחומא, כי משבשתא הוא עכ"ל, וכן בראש הספר הביא ז"ל: א"ר יצחק לא היה צריך להתחיל אלא מהחודש הזה לכם, ומה טעם פתח מבראשית כו', חפשתי זה המדרש ולא מצאתיו כצורה זו שהביא רש"י ז"ל, לבר ראה זה מצאתי בילקוט פ' בא בפי' החדש הזה לכם בשם ר' תנחומא ז"ל: א"ר יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחודש הזה לכם, ולמה התחיל מבראשית משום כך מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים עכ"ל, וגם בס' תהלים בפי' כך מעשיו הביא רש"י זה המדרש בשם התנחומא, ובאמת שלא מצאתי זה המדרש בספרי תנחומא שבידינו היום, וזה יוכיח למה שכתבתי לעיל בהקדמה שאין לסמוך על ספרי התנחומא שבידינו היום, עכ"ל. ובאמת נמצא המאמר הזה בתנחומא כ"י שלנו בראשית אות י"א, וע"ש בהערה נ"ח.

והשני אשר הרגיש בזה הוא הרב הגאון הגדול מהר"ר אפרים זלמן מרגליות ז"ל בחבורו שו"ת בית אפרים סי' כ"ז בתשובתו להרב הגאון מהר"ר ישעיה בערלין ז"ל, ז"ל: ומה שכתב מרתנחומא צריכה לפנים, אמנם לפע"ד הרבה מאמרים מרתנחומא שהם מבוזזים לו ואינו כן, ושם מובא שאלות הרבה שש מ' אחאי גאון וכמו שרשם מר באיזה מקומות, וכמו כן נתחברו אליו מאמרי אנדה מהאחרונים, ועיקר מדרש תנחומא הם הילמדנו, וכן קראו שמו בתום, וגם לפעמים מצינו שהביאו נוסחא בשמו שלא נמצא לפנינו, וכגון במגלה דף כ"ג, והעיר בזה אא"ז הרש"א ז"ל, וזה איזה שנים שכתבתי למר בזה, וספר תנחומא הואיל ואתא לידן אימא מלתא, הנה בס' שאילת שלום דמר, אשר מידו היתה זאת לי לנבוכא רבה ויקירא ראיתי בכ"ס נכתב בגליון שהוגהו על סדרת הקדוש מכת"י דמר, ושם בדרך ב' [ע"כ] איתא אמר ר"ש בן פזי א"ר יהושע בן לוי אמר הקב"ה לישראל הוי משמרים את השבת כו', ונכתב בצדו מאמר זה לא מצאתי בש"ס, ולפע"ד הוא דברי התנחומא אע"פ שיש קצת שינוי בנוסחא א"ר יהושע בן נחמיה אמר להם הקב"ה כו', וסיום המאמר המובא בשאלות נראה שחסר בתנחומא שלפנינו, עכ"ל. כוונתו למאמר התנחומא הנדרפם כי תשא אות ל"ג.

ובמקום אחרות פרק זה אעיר עוד שגם הרב בעל מאור עינים קרא לתנחומא הנדרפם בשם ילמדנו כמו שנתראה בפרק אמרי בינה פי"ט: במדרש ילמדנו מכל דפוס שנמצא ראיתי כו', ואין ספק כי ר' תנחומא בעל מדרש ילמדנו, ונאמן עלי האמת כי יש ויש אתי שני מדרשי ילמדנו שהם קדמונים יתר על שלש מאות שנה והנה אין בהם מאומה מן המאמר ההוא כו' ע"כ. אבל כבר הראיתי למדי כי התנחומא הנדרפם איננו הילמדנו הנאבד אשר היה לפני הרב בעל הערוך והילקוט והרבה קדמונים.

ג) התנחומא והילמדנו והתנחומא הנדרפם בפרט וההכרל שביניהם.

אחרי אשר דברנו בפרק הקודם מן החלוקה בענין שבין הילמדנו, והתנחומא הנדרפם והתנחומא שלנו בדרך כלל, ובררנו אחרי ההתבוננות והבחינה הנאותה כי מדרשים שונים הם. נזכר עתה מתכונת שלשת הספרים האלה בפרט, ונחקור לדעת במה הם נבדלים, אם אב אחד הולידם, ומקור אחד היה לכלם, או נסדרו ממסדרים שונים ובזמנים שונים. האסיפה הראשונה מהם הוא מדרש תנחומא הנזכר אשר אני נוהג לפניכם היום, והוא מסודר על סדר פרשיות התורה מתחלתה ועד סופה (א) כולל דרשות ואגרות מרבנן דאגדתא. אשר

(א) מלבד פל פ' וילך לא נמצא דקשה כלל כי נפל הסתמכות חשב נלכס וילך לפניהם אחת, וכשם שהולידים ח"כ אות ב' בקונטרס אחרון סי' ו': פסוקים הסודס ב"ן מן אחריו נזכר בכתב דוכמי, וסקסס מהל"ס שם ז"ל בפירושו לזכר שם ב"ד, ומיין דלנכס וילך על הכוז סס מתוכנס עכ"ל, וכן לאיתי בניאור סה"ס

אשר רשמי ישנו נכרו על פני כלו, וכל מבין יחזה כי עתיק ימים הוא, והיא האסיפה הראשונה למאמרי אנדה על סדר פרשיות התורה, וקדומה עוד לסדר מדרש בראשית רבה, כי הרבה דברים שאב מסדר מדרש ב"ר מהתנחומא, כאשר תמצא בהערות במקומות למשובותם ולהלן בפרק ט', ונסדר עוד לפני סדר תלמוד בבלי, ולא נמצא בו מאמרים ממנו. בהרבה פרשיות החל בשאלה בהלכה ילמדנו רבינו והתשובה כ"ך שנו רבותינו והתשובה נובעת תמיד מן המשנה או מן התוספתא, ולא מן הגמרא, כי עוד לא נסדרה או (עין להלן בפרק ו' רשמתי כל המקומות ממאמרי ילמדנו רבינו), לא כן בתנחומא הנדפס, כי שמה נמצא מאמרים הרבה אשר הוסיף המסדר מגמרא הבבלי, כאשר תראה להלן בפרק זה, וגם תמצא בהערותי שרשמתי המקומות שהוסיף מהבבלי. ומאשר כי התנחומא כבר היה מסודר לפני המסדר מתלמוד בבלי תבין מה שאמרו בקדושין (ל"ג ע"ב) והביטו אחרי משה עד כואו האוהלה ר' אמי ור' יצחק נפתח חד אמר לגנאי וחד אמר לשבח, מאן דאמר לגנאי כדאיתא ע"כ. ואין ספק שהיה כתוב כדאיתא בתנחומא. או הכוונה במלת כדאיתא אל התנחומא, כי הוא באמת בכ"י שלנו פקודי אות ד' היו אומרים ראה צואר ראה שוקים אוכל מישל יהודים ושותה מן יהודים וכל מה שיש לו מן היהודים, ורב אשי מסדר הש"ס לא רצה לפרש גנותו של משה קיצר בלשונו והציג כדאיתא או כדאיתא בתנחומא, ואף כי נמצא כעין זה גם בירושלמי בכורים פ"ג ה"ג ושקלים פ"ה ה"ב מכל מקום נראה יותר שכונן מסדר הש"ס אל התנחומא, וכמו שתראה גם בפירוש"י שם שכתב: כדאיתא משום דרבר מגונה הוא לא רצה להפריסה, ודרי הוא מפורש במדרש רבי תנחומא וכו', וכוון למאמר התנחומא כ"י שלנו. גם תראה בגמרא חולין (ק"ו ע"א) כי אתא רב דימי אמר מים הראשונים האכילו בשר חזיר, מים אחרונים הוציאו את האשה מבעלה, אבל לא פירשו מה היה ואיך היה, אולם רמזו בזה אל סיפורי המעשיות הטובאים בתנחומא פ' בלק ע"ש בהערה קמ"ד.

וגם היה התנחומא כבר לפני מסדר הפסיקתא דרב כהנא, ולקח הרבה פרשיות שלמות ממנו והשתמש בו, וראיה ברורה לזה תמצא בפסקא זכור (כ"ג ע"א) ר' תנחום בר אבא אמר ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן ר' יהודה אמר אם כשהוא יוצא ממעי אמו כו', אולם בתנחומא שלנו כי תצא אות ד' כתוב מה חסא הוא על אמו ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן כו', מזה תראה כי בעל מסדר הפסיקתא הוסיף יר' תנחום בר אבא וכוונתו כי בתנחומא אשר מחברו הוא רבי תנחומא בר אבא מוזכר המאמר הזה מר' יהודה ור' נחמיה ורבנן, וכן תראה בפסקא החדש (דף ג' ע"א ובחזית פ"ב פ' ענה דודי) מובא, א"ר תנחומא עיקר שרחותא ממרא, וזה מובא סתם בתנחומא בא אות ד' אין שרחות בכותבו אלא כשהגשם יורד, וברור אצלי מה שהביא בעל הפסיקתא יא"ר תנחומא הכוונה למדרש תנחומא שהבאתי. עין בתנחומא שם הערה ע', וכן עוד שם א"ר תנחומא הגיע וכן שיעשה ישראל זמירות, כוון ג"כ אל התנחומא שם, עין הערה ע"ו (ב). וכן הפסיקתא רבתי שאב הרבה מן התנחומא, ומה בפסקא מ"ו פסקא אדרי מות א"ר תנחומא על פ' היה הקב"ה מצביה את כבודו, כוון בזה אל התנחומא אדרי מות אות ד' ע"ש בהערה נ"ז, וכן במדרש שם"ד ריש פ' פקודי כך פתח רבי תנחומא בר אבא איש

לפסיקתא זמרתא ריש וילך שכתב חז"ל: דע לך כי נלנים וילך נחשנים לסדרא אחת, וכן הונא בפפרי פס' וז"ל: הכנ"ל ו"ל מתהנים בשם הכנ"ל בחיובים כ"ל לסדר"ל ג"ן סדרים דלוחייתא כי נלנים וילך סדרא אחת, רק נחלקים כשתל ל"ה כיום ב' לו ג', וכן הוא בתוספתא הפסוקים שכתב וילך פ' פסוקים הוא בידע פס' נלנים, וכן נראה דעת ר' מנשה, כי בכל הסדרות כתב בתחלתו לז"ה דדע ונתחיל בפסוק שנמצא בו מלת שוב, ובדעתו לא כתב כלל ונכלל בפסוק אחת עם סדר נלנים, וכן בפפרי דעס נלנים וילך בידע. וכאשר נלחמי כן היה לפני מסדר התנחומא פסוק אחת, וגם נדפס לא היה מלא בדפוסים הראשונים של קאשטנלעניג ודפוס וויניצ'ה שום דעה על פסוק וילך, והוסיף המדפיס מתנוססה, וגם נתחברת התנ"ך מונח לך' דברים פסוק פסוקים, והעיר מוה"ל אכן פסוק שכתב כח"י יד נלנים וילך סדר אחד.

(ב) אחת חס שאל קדש וילך מה זאת הלך דנדין סותרים דברי עמנו? כן נתנואל להפסיקתא כהנא (דף ט' ע"ב) "מסדר הפסיקתא הוא רב כהנא הראשון פלמיד רב ורבי יוחנן" ואם כן איך יתכן שזה המסדר שהיה רב כהנא הסמיך דברים מתוך מדרשו של רבי תנחומא אשר חי כמאה ופסחים שנה ויומר אחריו, אמתה! על זאת אשיב: דע כי אחת נכון הדבר, כי מסדר קנטון לשוני שם נחמי יד ופתחון פה לקדושים לחשוב שכן דפסי שרב כהנא הראשון הוא שחבר וסדר את הפסיקתא, אבל באמת לא כתבתו כן אלא לשימת קדמונית שיתכן הפסיקתא לרב כהנא, ועל זה אמתני שרב כהנא היה פסוקים לו הוא רב כהנא הראשון, ומן הפסוק שכתבתי, אבל דעת מלמי חזקת כן, כי נחמישני בדבר ותלחמי שכתוב פניו אי אפשר ליחסה לזמן קדום כזה שמי בו רב כהנא הראשון פלמיד רב ור' יוחנן.

איש אמונות רב ברכות כו' והדרוש נמצא בתנחומא כ"י, ובעל מכרז מדרש שם"ר הציג בראש כך פתח רבי התנחומא וכוונתו למדרש תנחומא. וכן במדרש י"ר פל"ב אות ג' כתוב 'בדאיתא בתנחומא' והוא בתנחומא כ"י אמור אות ל"א, ונשנה גם בנרפס אות כ"ג. ועוד נמצא הרבה מדרשים אשר השתמשו בתנחומא, ובפרק י' להלן המצא בזה אריכות דברים וראיות מוכיחות, כי התנחומא כבר היה מסודר לפניו.

האסיפה השניה היא המכונה בשם 'ילמדנו' ולפעמים ג"כ בשם 'תנחומא', לא נודע לנו ממנה כי אם מה שמוכר ברברי הקדמונים, וביותר בס' הערוך ובילקוט, (כמו שתראה להלן ברשימות). ועוד זאת מצאתי אחרי היגיעה מציאה יקרה, כי כל מה שמוכר בס' הערוך בשם הילמדנו מספר שמות, הכל כאשר לכל נמצא בכתבם וכלשונם מלה אחת לא נעדרת במדרש התנחומא הנרפס לספר שמות (ג), מלבד ב' פרשיות האחרונות ויקהל פקודי לא נמצאו בהן המלות הערוך מהן, ובלי ספק ב' פרשיות האלה מהילמדנו היו חסרות לפני המעתיק הראשון והשלישם בדרשות אחרות, אולם בהוספות שהוסיף המרפס ממנוסובה לפ' פקודי נמצאים החמשה מאמרים שהביא הערוך משם. ובלי ספק הוסיף המרפס ממנוסובה על פי כ"י מהילמדנו, ובפרק י"ט הבאתי רשימה מכל המאמרים אשר הביא הערוך בשם ילמדנו מספר שמות ואנה הם נמצאים בתנחומא הנרפס לספר שמות, ושם הבאתי הערכים מהערוך לפ' ויקהל פקודי, מן פ' ויקהל לא נמצא כלל, ומן פ' פקודי נמצאים בהוספת המרפס ממנוסובה. וגם בפ' משפטים חסר בנרפס מאמר שלם והוסיף המרפס ממנוסובה מן כ"י ונמצאים בהוספה המלות שהביא הערוך בערך אסטרטגיוס גליון סנקתרון בשם הילמדנו. נמצאנו למדין כי כל ספר שמות בתנחומא הנרפס נעתק מן הילמדנו לס' שמות, ונראה כי מסדרו של הילמדנו לקח כמה מאמרים מהתנחומא כ"י שלנו, ובקצת הביא בסגנון אחר, מהם באריכות ומהם בקצרה, והוסיף ג"כ דרשות רבות אחרות, והילמדנו בשלמות נאבד מאתנו, ובכל מאמצי כחי חפשתי, וחקרתי אחריו כמעט בכל קצות הארץ ולא מצאתיו, חבל על דאבדון ולא משתכחין.

והיה נמצא בשלמות גם לפני הרב בעל הילקוט, והביא ממנו דרשות למכביר, כמו שתראה ברשימה אשר רשמתי בפרק ט"ז כל המקומות בילקוט אנה מביא, לערך ב' מאות פעמים, ומלבד המקומות אשר הילקוט הביא את הילמדנו הנרשמים ברשימה, נמצא עוד קונטרס אחרון מבעל הילקוט נרפס בדפוס שאלוניאק, והדפיסו שנית ידידי ה"ב הגדול החוקר הנפלא מהר"א יעליניקע בבית המדרש ח"י צד ע"ט עד צד צ', והם נ"ד מאמרים מהילמדנו והתחלתם חסרים, וכפי הנראה היה בעל הילקוט רשום לעצמו מאמרים מהילמדנו, כדי להביא כל אחד מהם במקום הראוי לו, וקצת מהמאמרים לא הביאם בגוף הילקוט, לכן נשארו קצתם בודדים בפני עצמם, מלבד איזה מאמרים מהם אשר מצאתים מובאים בגוף הילקוט בשם הילמדנו, כמו אות י"א ביום השמיני ימול, מובא בילקוט ירמיה רמז שכ"א בשם הילמדנו, אות י"ח כתיב וילך עשו, מובא בילקוט מלאכי רמז תקצ"א בשם הילמדנו, אות מ' קח את הבגדים בן סירה אמר הדר אלהים בני אדם [חסר: והדר בני אדם כסותן] מובא בשבלי הלקט כ"י אשר בידו סי' נ"ח בשם התנחומא. וכן העתיק התניא סי' י', ואין ספק כי הרב שבלי הלקט יכנה את הילמדנו בשם תנחומא, ובמס' ד"א פ"י מובא זה סתם ולא בשם בן סירה. אות מ"ו אחרי מות נמצא בפסיקתא רבתי פמ"ז פסקא אחרית מות. ומהו אנו למדין כי התחלת הפסקא שם המתחלת לילמדנו רבינו לקוח מן הילמדנו. אות מ"ז שלש שנים יהיו לכם ערלים, מובא בילקוט משלי רמז תתקס"ג בפ' תחת שלש בשם הילמדנו. אות נ"ג בהעלתך, מובא בילקוט ריש בהעלתך ובמסעות נרשם שם מדרש וצ"ל 'ילמדנו' או 'מדרש ילמדנו' והעתיק שם עד ד"א בהעלתך וכל המאמר מן ד"א השמיט והביא המאמר שלאחריו למהו' נרות, והמאמר שהשמיט היה לנכון ג"כ לפני הרב בעל הערוך בילמדנו שהיה לפניו (ד) כמו שהביא בערך אבלינא ובמסעות

(ג) ולא חתום מלמעלה על ערך אחד של נמצא בערוך שלפנינו, רק נכ"י אשר ביד ידידי סה"ס נחמס הטול מוה"ל ד"ר קאהוט ל"י, כי במכתבו אלי מיום ו' פקודי תמנ"ט שלחני שאלה נכ"י ערך מן שכתב וז"ל: צמנדט כי תשא מיכה שנתמך צננין, האם נמצא זה המאמר נכ"י מהמכתב אשר צנני, והשערתו כי נמצא בנרפס פ' כי תשא אות י"ט, ויש אומרים שמיכה ה"ס שהמכתב צננין. וישן כי ספר שמות מתנחומא נרפס הוא הילמדנו חסר שמות, לכן נמצא לנכון בנדפס כי תשא.

(ד) גם בקונטרס שם אות ט' ילמדנו רבנו מונח בערוך ערך סנד בשם הילמדנו פ' נך, גם אות י"ד מכאן פסלו ט' מונח בערוך ערך מים בשם הילמדנו.

(ובטעות בבית המדרש שם אבלגיה), גם בערך קנבי ובערך אפתי (ובטעות בבית המדרש שם לאנפתי צ"ל לאפנטי, וכן יש לתקן עוד שם במקום ביקטאות צ"ל בקטאות), וכן אות נ"ד וביום הקים את המשכן מובא בילקוט בהעלותך רמז תשכ"ג בשם הילמדנו. והילמדנו שהביא הילקוט הוא הילמדנו הנאמר אשר היה לפני הרב בעל הערוך, ובהרבה ערכים אשר הערוך הביא בשם הילמדנו מצאתי המאמרים ההם מובאים גם בילקוט בשם הילמדנו, כמו בערך אגרומין מובא בילקוט חוקת רמז תשס"ג, ערך אל הביא מאמר גדול המתחיל אל תרצה את חבירך בשעת בעסו וחסר הציון ילמדנו מובא בילקוט שלה רמז תשס"ד ד"ה עד אנה בשם הילמדנו, ושמתני מאד כי ראיתי בערוך השלם לירידי הרב הגדול מוה"ר א קאהוט שהביא כי בדפוס ראשון כתוב: מפורש בהגדה ילמדנו המתהלת סנדל ויחיד בפי' שלה לך. ועוד מאמרים שהביא הערוך בערך אלם מובא גם בילקוט ישעיה רמז שס"ו. ומ"ש בערך אסטרוליטוס מובא בילקוט משלי רמז תקנ"ג ד"ה אורח חיים. ומ"ש ערך אסכולא מובא בילקוט בהעלתך רמז תשל"ו ד"ה אספה (והסר שם הציון ילמדנו), ומ"ש ערך אפופסין והגוים חרוב יחרבו כו' מובא בילקוט ישעיה רמז שס"ג ד"ה והגוים. ומ"ש ערך ברד מובא בילקוט שלח רמז תשס"ג ד"ה ר"א בנו של ריה"צ אובר (ובטעות שם מי יוכל לראות פני אחד מהם בדו צ"ל בדיין, עיין רד"ל שלח פט"ו אות כ"ט מה שהעיר על דברי הילקוט). ומ"ש ערך גדיגוד מובא בילקוט מטות רמז תשפ"ה ד"ה נקום נקמת (ובטעות שם נכנס הואב לגדי צ"ל לגדיגוד, ואותיות גודי נשמטו, עיין ערוך השלם בערכו). ומ"ש ערך גיא מובא בילקוט ירמיה רמז רע"ז. ומ"ש ערך דבר ב' בסוף הערך דברי נרגן מובא בילקוט שלח רמז תשס"ג. ומ"ש בערך דיומן מובא בילקוט בלק רמז תשע"ה. ומ"ש בערך הן מובא בילקוט בלק רמז תשס"ח ד"ה הן עם לבדד. ומ"ש בערך טמיון ואחת ונשרף מטמיון מובא בילקוט ישעיה רמז ש"ד ד"ה והנפכו. עוד שם במאמר השני שהביא ורשע לא יכין דרכו מובא בילקוט משלי רמז תתקס"ב ד"ה יורע יורע ורשע לא יכין דרכו. ומ"ש ערך יקנטין מובא בילקוט עקב רמז תתנ"ד (ובטעות נרשם שם מדרש וצ"ל ילמדנו), ומ"ש בערך כסל מובא בילקוט שלח רמז תשס"ב ד"ה אמרו ישראל ובילקוט תהלים רמז תתי"ט ד"ה וישיבו באלהים כסלם. ומ"ש בערך כרכם ויקח קרח (במקום פ' קח את המטה צ"ל בילמדנו חקת פ' קח את המטה) מובא בילקוט חקת סוף רמז תשס"ג. ומ"ש בערך מטרופלין מובא בילקוט בלק רמז תשס"ה ד"ה וישמע. ומ"ש ערך מלן מובא בילקוט בלק רמז תשס"ו (ובטעות שם מילמין צ"ל מילנין, ובילקוט שם קלמין במקום קלמין והוא ג' נכונה). ומ"ש בערך מר מובא בילקוט ראה רמז תת"צ. ומ"ש בערך סירבל מובא בילקוט ואתחנן רמז תתכ"ד. ומ"ש בערך סרק' כאהלים נטע מובא בילקוט בלק רמז תשע"א ד"ה ד"א כאהלים נטיו. ומ"ש ערך עמש (ה) מובא בילקוט תהלים רמז תתע"ד ד"ה יקר בעיני ה'. ומ"ש בערך פטרא מובא בילקוט בלק רמז תשס"ו ד"ה כי מראש צורים. ומ"ש ערך פטריקון מובא בילקוט חוקת רמז תשס"ד ד"ה וישמע הכנעני. ומ"ש בערך פליטון מובא בילקוט בלק רמז תשע"א ד"ה ד"א כנחלים. ומ"ש בערך פלסטר מובא בילקוט ירמיה רמז שב"א. ומ"ש ערך פומבי מובא בילקוט עקב רמז תתנ"ד (וחסר שם הציון). ומ"ש ערך פרווים מובא בילקוט ואתחנן רמז תתכ"ד. ומ"ש ערך צר ג' מובא בילקוט יחזקאל רמז שפ"ב ד"ה בן אדם. ומ"ש בערך קבויטס מובא בילקוט עקב רמז תתמ"ו ד"ה זש"ה יד ליד (מ"ש הערוך הוא בילקוט שם בסוף המשל). ומ"ש בערך קום מובא בילקוט בהעלתך רמז תשל"א ד"ה ויהי העם כמתאוננים ובילקוט יחזקאל רמז שני' ד"ה ואתן נום. ומ"ש בערך קמדיק מובא בילקוט ירמיה רמז רפ"ה על מצרים (בטעות שם קרסקי צ"ל קמדיק). ומ"ש ערך קנקל ב' מובא בילקוט ירמיה רמז רע"ז ד"ה ובנו את במות התופת (ומה שנרשם שם בצדו סדרים צ"ל חדרים). ומ"ש בערך תמליום מובא בילקוט בלק רמז תשס"ו ד"ה כי מראש צורים. ומ"ש בערך אבלגיה אפנתי קנבי נמצא בקונטרס אחרון מבעל הילקוט באות נ"ג. ומ"ש בערך גשים נמצא שם באות י"ד. ומ"ש בערך עבר נמצא שם באות מ'. ולזה בפרק י' תמצא איזה קדמונים הביאו ג"כ מאמרים בשם הילמדנו. ומאשר הראיתי כי התנחומא מספר שמות לקוח כולו מן הילמדנו על ספר שמות, והמאמרים שהביא הערוך

(ה) הכת"ל כתב שם יעמתי ולא תלאתי המאמר הזה בתנחומא, ונעלם ממנו כי התנחומא עלפניו אינו סילמט, והערוך הביא כן את סילמטו ולא את התנחומא.

הערך מילמדנו מ' שמות נמצאים כלם בנדפס ב' שבות, לכן תראה כי בעל הילמרנו השתמש כבר במכילתא והעתיק גם מאמרים שלמים ממנה, כמו שתראה בתנחומא הנדפס ב' בא אות ה' רשם 'מכילתא דר' ישמעאל' והעתיק שם הרבה מאמרים ממנה, גם ב' בשלח, ואין זה הוספה רק הם מן מסדר הילמרנו בעצמו, והיו כבר גם לפני הרב בעל הערך בילמרנו, כי בערך אז, הרדפני, כבר א', הביא מאמרים בשם הילמרנו והם נמצאים בתנחומא הנדפס במאמרים מן המכילתא ב' בשלח אות י' ובאות כ"ד ובאות מ"ו. ובערך אז הביא בשם ילמרנו ומכילתא (ו). ושירים מהילמרנו המצא ג"כ בהוספות אשר הוספתי ל' שלח קרה חקת דברים ואתחנן, ע"ש בהערות ותראה כי הם לקוחים מהילמרנו הנאבד.

האסיפה השלישית היא התנחומא הנדפס הרבה פעמים ופעם ראשונה בקאנשטאנטינא בשנת רפ"ב, ונמצא גם בכתב יד ברומי ובאקספארד ובפארמא וקאמברידש (ראה להלן בפרק י"א וי"ב), ונתחבר ונסדר אחר התנחומא שלנו, ובאו בו גם הוספות רבות מסופרים מאוחרים, ובכלל אומר כי כמעט לא נמצא מדרש שיהיה מורכב מספרים שונים, ושהיו נמצאות

(ו) פה המקום להעיר כי בזמן קדמון היתה המכילתא חלקת למסכתות ופרשיות והלכות (ולפינו היא חלקת רק למסכתות ופרשיות), ומסדר הילמרנו (ונעתק בתנחומא הנדפס) נתאמרו שהיה מן המכילתא נדפס הפסוקים והלכות, ופסוקים האלה נמצאים גם ב"ב' ג' ו"ב' ה' מתקפאלד (שהם כהני יד מן התנחומא אשר כעת נדפס) וגם בתנחומא דפוס קאנשטאנטינא ודפוס וויניציאה, והמדפיס מתנחומא השמים כל זה ואחריו הפסוקים כל המדפיס (כי התנחומא אשר לפנינו נדפס ע"פ דפוס מאוחר). וכן איתא שם לפני אות מ' יקשו בני ישראל למעמק פרשתא י"ד הלכות ב"ו. ולפני התחלת אות י"ד ויחמך ה' אל תהם פרשתא מ"ו הלכות ב"ה. ולפני אות מ' קדש ל' כל בטר פרשתא מ"ו הלכות י"ד. ולפני אות כ"ד ויהי כי יביא פרשתא י"ד הלכות מ"ג. ובריש בשלח אות מ' פרשתא קמיתא דויה בשלח הלכות ב"ה. ובתחלת אות י"ד נקיים ויחמך דבריו יסורו תכלה אותה שם, הסלת מסכת ויהי בשלח ופרשיאתא שבעה וס' והוה וסליל גרדף ואבר ושרא איתא בידך הלכאתא קצ"ב. וטונת הסיתן לניין התחלת הפסוקים שכן ויהי בשלח, וידבר ה', וירדפו מלריס, ויאמר ה' ואלה הם את מפר, ויבואו בני ישראל, ויחמך ה' נסח את ידך. ואחר הסיתן היה איתא שדיתא פרשיאתא קמיתא הלכות ב"ו. ולפני כי נגה גלה אות י"ד הלכות ל"ד וקחו את כדס וסיתן למיבב ובקוף הסירה (לפני אות מ') נמצא שתי מלות אלה: הסלת פרשתא. וכן הסמורר מ"ו הכך המוקד גדול מהר"א ויגלינעק נסדקתמו לנית המדרש מ"ה. וזאת כי ב"ב' ג' ובכ"ד ג' ו"ב' ה' מתקפאלד גם נדפוס קאנשטאנטינא (ונדפוס וויניציאה נחתם זה) נמצא עוד סיתן כסוף פ' נא וכן איתא שם: י"ח פרשיות אשר פסח וסימנחן: מצריא דרין לא משרא למסר (למשיב) מכלתא לשבע יומי קודם לארבעה עשר קרש וחיעול בלילה מיכל פסחא והקדש מעלנא חזקו. וטונת הסיתן לניין כל ה"ח פרשיות מן התחלת המכילתא ויחמך ה' אל תהם שם י"ח פרשיות. פ"א נחלק מלריס וזה הסיתן מצריא. פ"ב המדרש הזה וסיתן דרין, פ"ד דברו ופ"ד שם מלריס, על הפסוקים האלה הסיתן בלתי מוכן, ו"ב' בכ"ד ג' ו"ב' ה' מתקפאלד, חולס נדפוס קאנשטאנטינא: נא מתי מתעלה וגם לזה אין שם. פ"ה ויהי לכם למשמרת וסיתן ומסר. פ"ו ולקחו את כדס וסיתן למיבב (ובכ"ד נחתם המלה למיבב ומנאל נדפוס קאנשטאנטינא). פ"ו וככה תכלה אות וסיתן מכלתא (יחזר נסון מיכלא). פ"ה נחתם ימים מלות תכלה וסיתן לשבע יומי. פ"ס ביום הראשון מקדש קודם וסיתן קודם (כ"ל ביום הראשון). פ"ה נראשון נדרגעה עשר יום וסיתן לארבעה עשר. פ"ח ויקדש תהם לכל זקני ישראל וסיתן קדש הסיתן הזה בלתי מוכן. פ"ב ויהי כי תטול וסיתן ויחיעול, פ"ח ויחמך ה' אל תהם ואחרן אזה חקת הפסח כל בן נכר לא יוכל בו וסיתן מיכל. פס"ו וכי יצור אחר בן ועשה פסח לה' וסיתן פסחא. פס"ו קדש ל' כל בטר וסיתן וחקדש. פ"ו ויהי כי יביא וסיתן מעלנא (פ"י ביהא בארמית). פ"י ביהא נחזק יד וסיתן חזקו. ולא חתנא מלביציר עוד כי כלל הדפוסים גם נדפוס קאנשטאנטינא ודפוס וויניציאה נמצא כסוף המכילתא סיתן ושרא משרא ומשל עמלק בירחא למיין כסאס פרשתא. ג' נמצא שם ואיתא בה פרשיות שמונים ושתיים למשע"ב מ"ס ספ"ס קצ"ח. וטונת הסיתן "ואמר" הוא סיתן למסכתא ראשונה התחלת ויחמך ה' לתהם. "רשע" הוא סיתן למסכת גטיס התחלת ויהי בשלח פרשה. "למשה" הוא סיתן למסכתא מלשיית התחלת או יסיר תהם. "גנדי" סיתן למסכתא רביעית התחלת ויקס תהם. "עמלק" סיתן למסכתא חמישית התחלת ויבא עמלק. "בירחא" סיתן למסכתא ששית התחלת נחתם מלשיית. "למדין" סיתן למסכתא ששית התחלת ואלה המשפטים. "בכסא" סיתן למסכתא שמינית התחלת אם כסף תלוה. "רשבתא" סיתן למסכתא מלשיית התחלת אך אם עבדתו. ובקשר בחורי המדות על המכילתא הסיר המפרש (הרב מוה"ר יחזקאל אלישיב) נדלה כי מתי וקשר המפרש הפרשיות ולא מנאל כ"א שנים ושנים (ולא המפרש פ"ב), מסכתא דפסחא י"ח, בישת גשה, שיה עשרה, שיה עשרה, ויבא עמלק ששים, ויבא עמלק ששים, נחזק את שם, משפטים פסחים, תהא לחז, ויקהל אחת, הרי ע"י, וגם אם נחשוב השלשה בתיבות תפ' נא בשלח משפטים יסיר סך הכל פ' פרשיות, ובתח המפרש שם דלולי הטובה גם על פרשיות ששית ואחר הכפשות למכילתא וס"ו ביד כב"ל מ"א. גם נמצא שם הפתרון על כ"ל למשע"ב מ"ס ספ"ס קצ"ח נאשר ביהר לו משכיל אחד שהיה לשון אל"ב"ם, אברמים בן דוד ח"ק. אחסנא חסנא עוד שם כי אולי הוא ר' אברהם הלמני אשר הכתובת פרשיות ששית ואחר מיוחסות לזו, הוא קהל נחוק, שכן עוד נדפוס וויניציאה המכילתא משנת ש"ה נמצא כתוב זה, ואלו לא היתה נמצאה. ומכילתא על שתי פרשיות ששית ואלה שכתבתי ר' אברהם הלמני, גם שתי הפסוקים אינם מן המכילתא והם מדרשים מדרשן מאוחר, אבל ויהי אך שיהי, הטונת היא לשם איזה קופר שחמם שמו אברהם בן דוד חזק.

ח

מבוא

נמצאות בו הוספות כמדרש הזה. ספר בראשית כולל קבוצת דרשות מיוחדות לו לבדו, ובכל זאת בהרבה מקומות לקח מאמרים שלמים מהתנחומא שלנו, וקצת מאמרים כתב בשונום, לפעמים הוסיף ולפעמים גרע, גם הוסיף בתוך הדרשות מאמרים מתלמוד בבלי, אשר היה כבר מסודר לפניו, גם לקח הרבה ממדרש ילמדנו הנאבד, ולכן איזה מאמרים שהביא העורך הילמדנו נמצאים גם בו, כי בעל הערוך לא ראה את התנחומא הגרפס (וגם לא התנחומא שלנו) ולא הביאו כלל. ס' שמות נעתק כולו מן הילמדנו כמו שכתבתי לעיל, אם מהמסדר בעצמו או ממעתיקים שהיה חסר לפניו ס' שמות והשלימוהו מן הילמדנו. ס' ויקרא במדבר ודברים העתיק המסדר מן התנחומא שלנו עם שנוים והוספות רבות, אם בלשון ואם במאמרים שלמים. והגני להת בפרק ד' רשימה בכל המאמרים שהוסיף ואינם נמצאים בכ"י שלנו.

בפ' נח אות ג' המאמר המתחיל יתברך שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה שבתר בישראל, נוסף מאיזה מדרש מאוחר, וגם הלשון מעיד על זה: ונתן לנו את התורה בכתב ברמו צפונות וסתומות ופרשום בתורה שבע"פ וגלה אותם לישראל ולא עוד אלא שתורה שכתב כללות ותורה שבע"פ פרטות, ותורה שבע"פ הרבה ותורה שכתב מעט. גם כל המאמר אין לו ענין ושייכות כלל לפ' נח. וכן התעורר בעל אות אמת וכתב ח"ל: המאמר המתחיל יתברך שמו (הוא אות ג') עד השאילתא (אות ד') איני יודע מה שייך פה עכ"ל, אולם באמת נוסף כל המאמר לכאן, ונוצר ג"כ בו שתי הישיבות שהיו בבבל כמו שהראה: לפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל ונושאת ונותנת במלחמתה של תורה עד שמעמידן דבר בשנה בארד ובאלול מכל המקומות ונושאת ונותנת במלחמתה של תורה עד שמעמידן דבר על בוריו והלכה לאמתה ומביאין ראיה מן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד כדי שלא יכשלו ישראל, ואותן שתי ישיבות לא ראו שבי ולא שמר ולא שלל ולא שלט בהן לא יין ולא אדום והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חרבן ירושלים בתורתן ובתלמודן שכך כתיב והגלה את כל ירושלים וגו', וכו' מה גבורה יש בבני אדם ההולכים בגולה אלא אלו גבורי תורה וכו'. ע"כ. והנה שתי הישיבות הן ישיבת סורא וישיבת פומבדיתא, ומ"ש ומתקבצין שתי פעמים בשנה בארד ובאלול הם חדשי הכלל הירודים, עיין באריכות מזה בתולדות ר"ח הערה 10. והמאמר כלו מקשה כאשר העיר בצדק ידידי הרב החוקר הגדול מהר"י רייפמאן (ב"ה ח"ג צד 216), באמרו ב' ישיבות לא ראו שבי וכו'. והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חורבן ירושלים, הכי היו ישיבת סורא וישיבת פומבדיתא עוד קודם החרבן ובירושלים? וגם הם שני הפכים בנושא אחד ואומר על בני אדם שהלכו בגולה שלא ראו שבי, ולדעת הרב החכם הג"ל ערוב ספורים כתוב כאן, עירוב סיפור החרש והמסגר שגלו מירושלים בספור שתי הישיבות שהיו בבבל אחת בסורא ואחת בפומבדיתא, ובאמרו והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חרבן ירושלים רומז בלי ספק להחרש והמסגר שגלו עם יבניה י"א שנה לפני חרבן ירושלים, תחת י"ב צ"ל י"א, ועיין גיטין פ"ח ע"א ובפירש"י שם, והמלות לא ראו שבי הן מ"ס וצריך למתקן.

המסדר הזה השתמש כבר במכילתא, ונמצאים בפ' בא ובפ' בשלח מאמרים מהמכילתא, ובפ' בא אות ה' רשום בראש המאמר ממכילתא דר' ישמעאל. והארכתי בזה לעיל בפרק ב'. וכן השתמש בפדר"א כמו שהעיר ג"כ ידידי הרב החכם החוקר מהר"י רייפמאן שם כי הכתוב בתנחומא בראשית אות ט' לפיכך נאמר צמר ופשתים הוא בפדר"א פכ"א, והכתוב בו ויצא אות י"ב בענין תרפים נמצא בפדר"א פל"ו, והכתוב בו וישב אות ב' מה עשה ראובן עד סוף האות לקוח בפדר"א פל"ח. ויש להעיר כי החוקר הגדול והנפלא מהריט"ל צונץ העיר בספרו על הדרשות, כי בפ' וישב מן המאמר הבותים לא נחשבו משבעים לשון, הוא מפדר"א, וכבר העירותי על דבריו (עיין להלן בפרק כ' הערה ל"ד) כי גם המאמר שלפניו הוא מפדר"א. גם נמצאים בו עוד מאמרים לקוחים מפדר"א ואינם ממסדר עצמו, רק הן הוספות מאוחרות, כמו בפ' ויקרא אות ח' (אף כי נרשם על המאמר «כבר היה הלומדים» בכ"י הוא מן איזה סופר מאוחר ואינו מגוף התנחומא) מן ביום חמישי ברח יונה עד ויהי קצץ גדול על ישראל, הוא מפדר"א פ"י, כמו שציין בצדו המדפיס ממנוסחה פ"י מפדר"א, וגם על המאמר שלאחריו לפיכך אמר יונה הגוים מדי יעשו תשובה, ציין: ימכאן ועד סוף הפרשה ח"י מפדר"א, וכן בפ' שמיני אות ט' נמצא מאמר אחד: ובשביע זה היה מתיירא יונה להנבא דאמר ר' טרפון מסונה היה הרג וכו', הציגו המדפיסים מלת «וכו'», גם בדפוס קאנשטאטניא וויניציא כי רצו לקצר, ועיקר המאמר הוא בפדר"א פ"י שמונא כבר בפ' ויקרא כנ"ל. וכן מה שמונא בפ' ב'.

ב' האוינו יכמו שמצינו בפרד"א, היא הוספת המדפים ממנובה, כי כל המאמר מן הצור תמים פעלו עד סופו הוא הוספה שלו. גם נמצאים בו הוספות מן השאלות דרב אחאי גאון מההוספות הן נמצאות כבר בכתבי יד אשר לפני מן התנחומא הנדפס, ואין ספק אצלי שהוספם איזה סופר מסופרים הראשונים ואינם ממסדר בעצמו, וכן הוא לדעת בעל אות אמת דף פ"ד שכתב וז"ל שאלתא דמחייבין וכו' ער ילמדנו רבינו הוא משאלות וערבוהו כאן. וכן כתב על המאמר השני מהשאלות, וכן בריש ויקרא כתב ובלבלו המבילות ב' בא ובשלה וערבו השאלות דר"א גאון בריש בראשית ונח ע"כ. והמאמרים מהשאלות אשר הביא הם בראשית אות ב' והיא בשאלות פ' בראשית סי' א' ואות ג' הוא בשאלות פ' ויקהל, וכן ב' נח אות ד' והוא בשאלות נח סי' ד', וכן מה שנמצא משפטים אות ו' הוא בשאלות משפטים סי' נ"ה, וכן ב' חקת אות ב' הוא בשאלות כמות סי' קל"ו (ז).

וראיתי בס' אגרת בקורת להגאון מהר"ץ חיות ז"ל (דף ו' ע"א) שכתב וז"ל ונמצא אצלנו בריש ס' תנחומא איזה שאלות שנמצאו גם בשאלות דר"א כמו שהתעורר ג"כ מהר"ץ בערלין והוספות בכליות המה, ומפני זה כיון דמומן אחרון באו ניהא ג"כ מה שמוכא שמה שי"ג באדר זמן קהלה לכל היא ולא צריך לרבווי, ופי' זמן קהלה לכל שכלם נכנסים לתענית, והרא"ש בריש מגילה הביא זאת בשם ר"ת, ולא התעוררו כי דברים הללו נזכרים ככתבם וכלשונם בתנחומא בראשית, אלא ודאי אע"פ שהתנחומא היה למראה עיני הקדמונים, ככל מקום קצת ענינים מן בראשית ונח המה הוספות מומן אחרון עכ"ל. מלבד כי לא לבד בהתהלת התנחומא נמצאים המאמרים מהשאלות כמו שהבאתי לעיל, רק גם מה שמביא לראיה יען כי דמומן אחרון באו ניהא מה שמוכא שמה שי"ג באדר כו', נעלם ממנו כי גם זה המוכא בתנחומא שם באות ג' לקדוים ג"כ מהשאלות פ' ויקהל כמו שהעירותי בבית הלימוד צד 213. ועדיין יוקשה למה לא הביא הרא"ש בשם השאלות. ומלבד כל זה הוסיף עוד המדפיס ממנובה הרב ר' עזרי' מפאנו הרבה פרשיות ודרושים שלמים, והמדפיסים שלאחריו השמימו הסימן יד פושטת אשר הציג בתנחומא להורות כי נוסף הוא, ולכן נתערבו דבריו בתנחומא, ובפרק י"ד אספתי כל המאמרים שהוסיף למען ידע הקורא להבדיל ביניהם, ובפ' פקודי על המאמרים שהוסיף (אות ד') עד סוף אות י' והתהלת אות י"א עד בשעה שבא משה ואמר לישראל קחו מאתכם) רשום יקנבן חדש מלא ישן, ועל המאמרים שהיו כבר ברפוסים שלפניו רשום (כבר היה לעולם). גם ב' ויקרא צו שמיני הוסיף מאמרים גדולים ככ"י שלנו כמו שהבאתי באריכות בפרק הנ"ל. גם בהרבה פרשיות הוסיף מאמרים שלמים ע"ש. וכן הוסיף כל פרשת וילך, ובמאמר שהוסיף שמה ב' הנ"ל נמצא יכמו שפירשתי ב' וישבע יתרו, ומי יודע מי הוא זה אשר סידר המאמר הזה ואשר הוא בעצמו המפרש גם בפרשת יתרו. גם נמצא שם אמר אליהו וזכרנו לברכה פעם אחת הייתי מהלך בדרך, והוא בתד"א זוסא, וגם ב' האוינו הוסיף אות א' ונרשם בסוף עד כאן חדש הוא, ונמצא בהוספה ההיא יכראיתא בפסיקתא. וכיון אל הרבני פ"כ פסקא סתן תורה, ועיין להלן פרק ט' מה שהעירותי על זה, גם מוכא במאמר הזה ישכן איתא בת"כ. ועיין שם בפרק הנ"ל שצ"ל שכן איתא בספרי, וגם באמצע אות ג' הוסיף מאמר שלם ולמה נמשלה התורה למסר, ואח"כ הוסיף מן הצור תמים פעלו (אות ה) עד סופו, ונמצא בהוספה יכמו שמצינו בפרד"א, גם יוכן נמצא בספר רבי משה הדרשן, וכל זה מההוספות שלו. והרב הגאון מהר"ץ חיות הביא בספרו אגרת בקורת (דף ו' ע"א) וז"ל: וכבר התעוררו המבקרים שנמצא ג"כ ב' האוינו נזכר ר' משה הדרשן עכ"ל, ונעלם ממנו שהיא הוספת המדפים ממנובה. והנה לא אכפיל כל הדברים, הקורא ימצא

(ז) אולם מה שהביא בתנחומא פ' נשא אות כ"ט שש נדמוני נח תוכה שחזר בה שכן נדמוני מוסף ע"ז ומשך הכב העסק מהכ"י לייפתחן שהוא לקוח ג"כ משאלות פ' נשא, ואינו כן, ונעלם ממנו כי הוא הוספה בתנחומא הנדפס מאת המדפיס מתנחומא שהוסיף מהאמר מפסיקתא דכתי פ"ג ופ"ו, והשאלות נעלמו מאד דבריו מן הפסיקתא דכתי, והמדכתי שבת פ"ב הביא חז"ל וכן ענינו צילמנו ונפסיקתא דכתי, נודלי היה מהאמר לפניו גם צילמנו האחד, או אולי כי נפסיקתא דכתי מתחיל ילמדנו דכתי נח תוכה כו' חשב שהוא ג"כ צילמנו המתחיל בשאלה נעלם צילמנו ילמדנו דכתי. ובהסכר ח' למנוה הפסיקתא הסימית בהסכר ח' ה' תוכה ושכני הלך כ"י פרוכה סי' קפ"ה, ובנדפס ה' תוכה סוף סי' ל' ובהסכר ח' ובאנדורסס הביא הדין שחזר שכן נעלם צילמנו השאלות, ובאמת נעלם השאלות לקח דבריו מהכתי, ובמדכתי שבת פ"ב תוכה כ"י ה' תוכה סי' תרע"ו הביא בלחם דין זה נעלם הפסיקתא דכתי כ"ל, וכן האור נזכר ה' תוכה סי' עכ"ל נעלם הפסיקתא וז"ל פסיקתא דכתי, וכן הנוקם ה' תוכה סי' רכ"ו הביא ג"כ נעלם פסיקתא דכתי.

ימצא שמה בפרק י"ד כל המאמרים שהוסיף. גם ב'פקודי המתחיל ואף בצלאל ורשום עליו "כבר היה לעולמים" גם זה אינו ממסדר התנחומא רק נוסף הוא, אבל גם אות א' ואות ב' נוספים כמו שתראה בסמך, וכבר אמרתי כי ס' שמות הוא הילמדנו כס' שמות אבל פרשיות ויקהל פקודי היו חסרים לפני הסופר והוסיפם, פ' ויקהל לקוח כולו כן כ"י שלנו, לא כן פ' פקודי אשר נוסף מאוה מדרש מאוחר, לכן תמצא באות ב' "כמו שפירשנו לעיל" גם עוד שם "וכן שליח צבור כשיש בידו כוס של קדוש או של הברלה והוא אומר סברי מרגן ואומר הקהל לחיים כלומר כי לחיים יהא הכוס" ועיין בפרדס רש"י סי' נ"ה נ"ו ע"ה ובשבלי הלקט כ"י סי' ק"מ ובתניא סי' כ"ד בשם ר' בנימין אחיו של הרב בעל שבה"ל ובאבודרהם שדר מעריב של שבת, ומה הסופר האחרון, נוסף ג"כ המאמר שרשם עליו "כבר היה לעולמים" ונמצאו בו רעיונים מבעלי הקבלה וגם המלות "כמו שפירשתי לעיל" "כמו שנאמר לעיל" והמדרשים ממנוסבה הציג כל המאמר באותיות רש"י להורות כי מאוחר הוא (להבדיל בינו ובין נוסף התנחומא) להעיר כי איננו מבעל התנחומא, ואין ספק שהוא כמו שאמרתי שהיו חסרים בקובץ שהוא ב' פרשיות האחרונות מן ויקהל פקודי והוסיפם המעתיק, ואח"כ בא המדרשים ממנוסבה והוסיף ב' פקודי מן אות ד' מן כ"י אחד מהילמדנו, אבל פ' ויקהל הניה כמו שמצא בדרפוס קאנשטאטניא ודרפוס וויניציא. וכן תראה ב' ויקרא אות ח' בהמאמרים אשר היו בדרפוסים הראשונים ואשר רשום עליהם "כבר היו לעולמים" תמצא בהם סימן ילדות כמו "וזה פתרונו" "אין הדבר כן" גם נמצא בו מאמר אחד מספר מושנה תורה להרמב"ם (הל' תשובה פ"ח ה"א ו' ח') וז"ל התנחומא שם "והוא החיים שאין עמה מות והטובה שאין עמה רעה, הוא שכתוב בתורה למען ייטב לך לעולם, ומפי השמועה למדנו למען ייטב לעולם שכולו טוב והארכת ימים לעולם שכולו ארוך, ושכר הצדיקים הוא שיוזכה ויחיו לטובה (אשרי האיש שזוכה לטובה ולעונג, המקום יזכני להתענג בה עם הצדיקים), (זה שהסגרתו הוא הוספת הסופר הזה שהוסיף זה המאמר), וכבר הודיענו חכמים הראשונים שטובת חיי העולם הבא אין כח לאדם לדורשה ולאומרה ואין יודע גודלה ויופיה ועצמה כי אין לה ערך ולא דמיון ודמיון וכן אמר הכתוב עין לא ראתה אלהים וזולתך יעשה למחכה לו, כלומר הטובה שלא ראה אותה עין וזולתך אלהים, וזה שקראו אותו חכמים העולם הבא לא מפני שאינו מצוי עתה אבל לנו שהיוס בעולם הזה יש לבוא ולפיקח אומר העוה"ב לאחר שיצא אדם מעולם הזה כו". והוא דברי הרמב"ם שם, וכן התעורר על זה בעל אות אמת (דף סי' ע"ב) שכל זה הוא לשון הרמב"ם ז"ל ב"ח מהל' תשובה, וגם ידידי הרב החוקר מרדכי רייפמאן בבית תלמוד שנה שניה צד פ"ח ושנה שלישית צד קפ"ד התעורר על זה ולא הזכיר את שם בעל אות אמת, גם השב כי בעל התנחומא בעצמו כבר שאב ממשנה תורה להרמב"ם ז"ל, ובאמת ג' פרשיות האלה באו אל התנחומא מוזמן מאוחר. גם עוד תמצא במאמר שהוא בתנחומא מאמר אחד מס' האמונות והדעות לרב סעדיה גאון ז"ל מאמר ששי והוא בתנחומא באות ח' המתחיל ושל רשעים שוטטות בכל העולם ולא ימצא מנוח כו' עד שיכלה הגוף כו' וקשה עליה ראית הגוף נרקב ושהוא רמה ותולעה, ולמה הדבר דומה לאדם שיש לו בית נאה ונופל מה הוא עושה? הולך ורואה אותו בכל יום שצומת בו קוצים וכמו פניו חרולים וגדר אבניו נהרסה, ובוכה ומתאבל עליו בשביל שהוא רואה כך, וכן הוא הרוח שולש בכל העולם וחזר לקבר, וכן ארז"ל קשה רמה למת כמחט בבשר החי, ומנין שהנפש מתאבלת עליו שנאמר אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל (איוב י"ד כ"ב) ע"כ. וזה שזה עם הכתוב בס' האמונות והדעות שם י' ושל רשעים משוטטות בעולם ואין לה מנוחה וכו' ובתחלת זמן הפרוד תעמוד הגשפ זמן מכלי מנוחה עד שיכלה הגוף וכו' ויקשה עליה בזמן ההוא מה שהדעו כמה שיעבור על הגוף מן התולעת והרמה והדומה להם כאשר יקשה לאדם כשהוא רואה ביתו אשר היה שוכן בו חרב ועולה בו שמיר ושית וכו', ובוה אמרו רז"ל קשה רמה למת כמחט לבשר החי וסומכין זה אל מאמר הכתוב אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל, עכ"ל. מכל זה תראה כי זה אשר הוסיף המאמר אל התנחומא כבר השתמש בס' האמונות והדעות, וכן התעורר ג"כ ידידי הרב רייפמאן בב"ח שם, אבל גם מזה אין ראיה כי בעל תנחומא בעצמו לקח מס' האמונות והדעות, רק הוא הוסיפה מאוה מאסף אחריו. גם נמצא במאמר שהוא מאמר גדול מפרד"א פ"י והראה שם ערוב דברים וקצת שנוים, המאמר המתחיל ר' מרפון אומר הוא בפרד"א שם באמצע פ"י, והמאמר ביום החמישי ברח יונה מפני אלהיו הוא בפרד"א בריש פ"י, ובתנחומא שם נמצא נוספות במאמר: כמו שעשה

מבוא

שעשה בימי סנחריב, ועל זה העיר גם הרד"ל בפרד"א כי בתנחומא יש ערבוב וחסרון בלשון שמתחיל בסנחריב שרצה להקריב בניו ומסיים וכן עשה ומביא מקרא דמישע מלך מואב ע"ש, וכן אמר יונה אני בורת מלפניו שאין שם כבודי, עד סופו המסיים ועליהם הוא אומר את הגרים גרי הצדק, כולו הוא לקוח מפרד"א פ"י. גם בפ' צו אות י"ג במאמר אשר נרשם עליו, כבר היה לעולמים" הוא מן מאסף מאוחר כמו שתראה: ומנין שבדק הסבין שנאמר ויקח את המאכלת חשוב אותיות ויקח את המאכלת ותמצא י"ב כמנין הבדיקות שעשוין לסבין אבישרא ואטופרא ואתלת רוחתא, וזה מן דרשן מאוחר, ועיין במרן ב"י הל' שחיטה סי' י"ח שאין זה מסקנא דגמרא ע"ש. ונמצא ג"כ שם מאמר לקוח מן פירש"י לישעיה (ו' א' ב' ג' ד') מן המאמר בשנת מות המלך בשתים יכסה פניו שלא יראה ויבוס לצד שכונה, בשתים יכסה רגליו שלא יראה גופו לפני בוראו (כן יש לחקן בתנחומא) הוא מרש"י שם, ורש"י לקח דבריו מפסיקתא פסקא שויר או כשב (ע"ה ע"ב) ו"ר פכ"ו אות ג' פרד"א פ"ד. עוד שם בתנחומא כתוב: ותנחומא אמר כסוי רגלים שהם ככף רגל עגל שלא להוכיר עון העגל את ישראל, גם זה לקח המאסף הזה מדבריו רש"י שם שכתב וכתבתיו מא ראייתו כסוי רגלים לפי שהם ככף רגל עגל שלא להוכיר לישראל עון העגל ע"כ. והוא בתנחומא כ"א אמור אות י"א, והמאסף הזה הביא, ותנחומא אמר". גם עוד שם במאמר הזה, ובשתים יעופף וכי בכנפים מעופף אלא מכאן תקנו זכרונם לברכה לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח צבור קק"ק ה' צבאות" וזה לא נמצא לא בירושלמי ולא בבבלי. והטור או"ח הל' תפלה סי' קכ"ה כתב ונושאין גופן כלפי מעלה וסמך למנהגם מ' היכולת ע"ש, ומרן הב"י הביא שם בשם שבלי הלקט מה שנוהגים בני העולם לענע עצמם בקדושה מצאתי הטעם בשם רש"י דכתיב וינועו אמות הספים מקול הקרא וכו'. ועוד תמצא בתנחומא שם במאמר ההוא וקרא זה אל זה נוטלין רשות זה מזה שלא להקדים האחד ותחיל ייתחייב שריפה, וכל הדברים אחר זה הוא לשון רש"י בישעיה שם ראה ותמצא. וכן עוד שם: וכן אתה מוצא במרים שנאמר צאו שלשתכם לא היה צריך משה לצאת כו', כל המאמר שם הוא לשון רש"י במדבר י"ב ה' ושם שם א' ובספרי בהעלותך הוא בשנים קצת, רק העתיק לשון רש"י מלה במלה, וגם כי אשה כושית לקח, כושית בנימטריא יפת מראה היא לשון רש"י, וכן מה שמביא אחר זה הוא לשון רש"י, וכן עוד שם הביא והאיש משה ענו מאד ענו שפל וחבלן הוא לשון רש"י, וכן עוד שם ויאמר ה' פתאום שנגלה עליהם פתאום והם פתאים בדרך ארץ והיו צועקים מים מים להודיעם שיפה עשה משה שפירש מאשתו אחר שנגלית שכונה עליו ואין עת קבוע לדבור, הוא לשון רש"י, וכן עוד שם: פה אל פה אמרתי לו לפרוש מן האשה, וכן כל המאמר שלאחריו הוא לשון רש"י, עוד שם ולפי משמעו נראה לי, כן הוא לשון רש"י שם, וכן ואחר תאסף אומר אני כי כל האסיפות כו' הוא לשון רש"י, וכל המאמר שם עד בשביל שעה אחת שנתעכבה למשה כשהושלך ליאור שנאמר ותתצב אחותו מרחוק. הוא לקוח מרש"י. וראיתי בבית תלמוד ח"ג צד קפ"ד שהרב החוקר מהר"י רייפמאן הביא את דבריו ידידי הרב התכם מהר"א בערלינער שהביא בספרו זכור לאברהם (בהעלותך י"ב) בשם אות אמת שהדבור בתנחומא פ' צו המתחיל למח קראם ועזב למשה לפי שאומרים עד ותתצב אחותו מרחוק הוא לשון רש"י בסוף סדר בהעלותך, ובא הרב רייפמאן וכתב ח"ל ואני הנני מסיף עוד כי גם הכתוב בתנחומא פ' ויקרא נוסח כבר היה לעולמים מן בשנת מות המלך עוזיה עד אף הצרעת וזרחה במצחו הוא לשון רש"י בישעיה (ו' א' ב' ג' ד') עכ"ל. ובאמת זה איננו בפ' ויקרא רק בפ' צו באות י"ג והוא ג"כ במאמר שהביא האות אמת, רק המאמר שהביא האות אמת הוא אחר זה.

ועוד תראה כי גם בתנחומא פ' שמיני (אות ט') רשום, כבר היה לעולמים" וגם זה הוא מאת מסדר אחרון, ועיין בהערות שלי הערה א' לפרשת שמיני, ואין ספק אצלי שהיה חסר לפני המופר הזה ג' פרשיות ויקרא צו שמיני והוסיפם למלאות החסרון.

גם בפ' מצורע אות ח' נמצא תוספה ורשם בראשה פ'י' לרבינו שרירא גאון ז"ל והוא פירוש על המאמר מאות ז' אחד עשר יום שבין נדה לנדה הלכה למשה מסיני, ועל זה כתב פ'י' ההלכה המסורה למשה מסיני כך היא כו'. וזה איננו מבעל מסדר התנחומא רק נוסף מהמרפדים הראשון, וליתא בכ"י ב' וכו' ה' מאקספארד.

גם בפ' קרח אות י"ב נוסף מאמר אחר המתחיל "נמצפ"ך אותיות כפולות צופים אמרום" עד סוף הפרשה היא תוספה אשר הוסיף המרפדים הראשון מן מדרש במ"ד קרח פ"ח אות כ"א. וכבר

זכר התעורר המדפים דפוס מנטובה וכתב ו"ל מכאן ועד סוף הפרשה לא נמצא בילמדנו כתיב יד, והנה ראינו שאיננו ממחבר ו"ל, ע"כ. וההוספה הדיא נמצאת בדפוס ראשון דפוס קאנשטאנטינא ודפוס וויניציא וליתא בכ"י ב' וכ"י ה' של אקספארד. וראיתי בתנחומא דפוס פראנקפורט שרש"ל מ"ל מכאן עד סוף הפרשה לא נמצא בילמדנו הראשונים הנדפסים בוויניציא אך בדפוס פראג ודפוס ווירגא נמצא זה עכ"ל, וזה אינו אמת כי נמצא גם בדפוס וויניציא. והנה אתן לפני הקוראים רשימה מן המאמרים בנדפס אשר נמצאים גם בכ"י שלנו ובאיות מקום נמצאים, ובן רשימה מן המאמרים אשר אינם נמצאים בכ"י שלנו, ומכל זה תראה כי התנחומא הנדפס איננו התנחומא שלנו גם איננו הילמדנו רק הם ספרים שונים זה מזה ונתחברו בזמנים שונים, ואקוה כי המעינים יחזו וישפטו משרים כי דברי נכונים וראיות רבות יתנו עידיהן כי שלשה מדרשים האלה הם שונים ונפרדים ומובדלים זה מזה ולא ממחבר אחד ולא ממסדר אחד ולא בזמן אחד יצאו. ויען כי לתכלית אשר לפנינו ולהעצים דברינו אשר יסרנו עד כה נחזק לנו מאד לעמוד בדקדוק גמור על כל אלה החילופים בין התנחומא הנדפס ובין כ"י שלנו, על כן יעדנו לזה פרק מיוחד והוא פרק שלאחר זה לדעת ולהודיע כי לא מהשערה הוצאתי שלים כי אם הראיה הנכונה תתמכני ומשפט צדק יסעדני.

ד) המאמרים מתנחומא הנדפס הנמצאים ואשר אינם נמצאים בכ"י שלנו.

בפרק ב' ובפרק ג' דברתי מן התנחומא כ"י שלנו ותנחומא הנדפס, ועתה אביא לפני הקוראים רשימה מהמדרשים אשר מסדר התנחומא הנדפס, לקחם מתנחומא כ"י שלנו והעלנו על ספר, אולם רובם הם עם שונים ונוספות ובהרבת דברים, מהם אשר הוסיף מהלמוד בבלי וירושלמי כאשר העירונו עליהם, וגם נמצא השמטות אשר השמיט מאמרים שלמים, גם איננו המאמרים הנמצאים בנדפס אשר אינם נמצאים בכ"י כלל וכלל.

בראשית. בנדפס מתחלתו ועד סוף הפרשה לא נמצא בכ"י מלבד אות ו' עד סופו הוא בכ"י אות י"ח עם איוה שונים גם עם נוספות כמו: מהו שכל חדש וחדש יבכר בכורים חדשים זה נוסף מירושלמי תענית פ"א ה"ב, עיין הערה ק"מ, גם נוסף שם וכתוב ואוהבו כצאת השמש בגבורתו ומתגמל ורחמיה וכו', עיין הערה קמ"ג, גם נשמש שם מאמר אחד, עיין הערה קמ"ד. באמצע אות י"ב מן המה הגבורים שהיו קשין ומורדין ומבשפין עד סוף אות י"ב, גם התחלת אות י"ג המתחיל מעשה בתלמיד אחד הוא לקוח מכ"י שלנו אות מ', ובנדפס שם נוסף מאמר אחד המתחיל ותו ר' יוחנן בן עכסאי עד סוף אות י"ג נמצא מ"ק מ' ע"א, עיין הערה שט"ז.

נח. אות א' הוא לקוח מכ"י אות א', אולם בנדפס קצר המדפים והציג, וכו' ובכ"י הוא מפורש, עיין הערה ג', גם נוסף בנדפס, וא"ת לישב בחושך אין זה עונג שאין יורדי גיהנם נדונין אלא בחושך שנאמר ארץ עיפתה כמו אופל" והוסיף המסדר שכל זה אין לו ענין לכאן והוא כמו הפסק באמצע הענין אלא שכונן נגד הקראים הקדמונים האוסרים להדליק נר בלילי שבתות ויושבים בחושך, עיין הערה ו', גם בלקח טוב בשלח מ"ח' ובהערה מ"ט ובמבוא שם צד 34. גם נמצא בנדפס הוספת דברים, עיין הערה מ', ובן חסר בנדפס סיום המאמר עיין הערה מ"ו ופ". אות ב' כך פתח ר' תנחומא הוא בכ"י אות ב', ובנדפס במעט א"ר יהודה הלל בשעה שהאדם מסתלק צ"ל א"ר יהודה הלל, כמו שהוא בכ"י, והשמים המלאה, בר שלום עיין הערה כ', גם נוסף שם איוה מאמרים ולקוחים מן מדרש ב"ר, עיין הערה כ"ב כ"ג, ועיין גם בהערה כ"ז שהמסדר מן הנדפס קצר בלשונו והציג, וכן כלם אולם בכ"י הוא מפורש, ע"ש. אות ג' ד' ה' אינם בכ"י, אות ה' נמצא מאמר אחד לקוח מכ"י שלנו, ויש שם ערוב דברים, עיין הערה מ"ו, גם נשתנה דג', כי איהא שם שבעה מהולים גולדו, ובכ"י דג' עשרה, ובמקום אחד נמצא י"ג מהולים, עיין הערה מ"ט. אות ו' ילמדנו רבינו הוא בכ"י אות ו', ועל השניים העירותי בהערות, ובסוף השמים בעל מסדר מהנדפס מאמר אחד, עיין הערה ס"ז. אות ז' ושה יודע צדיק הוא בכ"י אות י', ובנדפס נוסף מאמר אחד ולקוח מן ב"ר, עיין הערה צ"ב, ומה שנמצא בכ"י ד"א ויזכור (אות י"א) לא העתיק המסדר את הנדפס. אות ח' וידבר ילמדנו רבינו מהו ליתן רוק תפל, הוא בכ"י אות י"ג, ובנדפס נוסף שם, בשם ר' לוי עיין הערה ק"ט, והסיום מן המאמר חסר בנדפס, עיין הערה קי"ב. אות ט' הוא בכ"י

מבוא

אות י"ד, ועל השניים עיין בהערות, וחבר בנדרס הסיום, עיין הערה קכ"ה. אות י' ויש"ה
אני פי מלך שמור הוא בכ"י אות ט"ו, ועיין בהערות על השניים, ובנדרס נוסף מאמרים בגמ'
סנהדרין צ"ב ע"ב, עיין הערה ק"ט והערה קמ"ב, ועוד נמצא שם נוספות, עיין הערה ק"ס.
גם נוסף בנדרס המלות, כל אותו ענין ור"ל גם שאר פסוקים בתהלים שם. אות י' בסוף המאמר
בפשע שפתים הוא בכ"י אות ט"ו, ובנדרס חסרים המלות "וש"ה ומחובר למאמר שלפניו,
עיין הערה קנ"ד, וגם הלשון שם משובש, ויש שם הוספה, עיין הערה קנ"ז. אות י"א אמר דוד
הוציאה מכסגר נפשי, הוא בכ"י אות י"ז, ובשינויים עיין בהערות, ונמצא שם בנדרס הוספות,
עיין הערה ק"ס וקס"ב, והוספה אחרונה היא מן ב"ר, וע"ש הערה קס"ג, ועוד נוסף שם מאמר
מגמרא ברכות, עיין הערה קע"ה. אות י"ב ילמדנו רבינו הוא בכ"י אות י"ח, ובנדרס נמצא
שינויים, עיין בהערות, וגם נמצא הוספה מגמרא יבמות, עיין הערה קפ"ד, וגם מגמ' סנהדרין,
עיין הערה קצ"א, ובהערה קצ"ט, וגם יש לתקן הלשון בנדרס ע"פ כ"י שלנו, עיין הערה ק"צ,
ונמצא כי בנדרס הלשון משונה מאשר הוא בכ"י עיין הערה ק"צ וקצ"א. אות י"ג התחלת
המאמר נמצא בכ"י אות כ' בשניים, עיין הערה ר', וגם חסר בנדרס, עיין הערה ר"ג, ואח"כ
נמצא בנדרס מאמר גדול המתחיל ושלשה נוקקי לארמה ונעשה תולין עד סוף אות י"ג לא נמצא
בכ"י שלנו, ונוסף מן ב"ר, גם מן מדרש אבכיר, עיין הערה ר"ג. אות י"ד זה אחד מאמר אחר
הוא בכ"י אות כ', ובנדרס הוא בהוספת דברים, עיין הערה ר"ט, וכן נמצא בנדרס ג' אורות,
עיין הערה ר"י, ונשתבש שם הלשון, עיין הערה רי"ב ר"ג. אות ט"ז הוא בכ"י אות כ' כ"א,
ובנדרס שם חסרים מאמרים, עיין הערה רי"ח רי"ט רכ"א רל"ד ר"מ, וגם נמצאים שם שניים,
עיין הערה רכ"א רכ"ב רכ"ז רל"ז ותראה כי המסדר הזה הביא בסגנון אחר ממה שהוא בכ"י
לפנינו, והביא ע"פ מאמרם בבבלי ע"ש, גם יש לתקן שם ע"פ הב"י, עיין הערה רל"ז.
אות ט"ו הוא בכ"י אות כ"ב, ועל השניים העירות בהערות, וחבר שם מאמר אחד הכתוב
לפנינו בכ"י, עיין הערה רמ"ה. אות י"ז ויש"ה אל תהרגם, הוא בכ"י אות כ"ג בקצת שניים.
אות י"ח מה כתוב למעלה הוא בכ"י אות כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז, ועל השניים העירות בהערות
ונמצא כי חסר הרבה בנדרס. עיין הערה רס"ח רפ"ב. ובנדרס נמצא הוספה מב"ד וגמרא
סנהדרין, עיין הערה ר"ע רפ"ג, ועיין גם הערה ש"ה ותראה שנוסף שם מאמר שלם, גם
משונה הלשון ויש הבדל בין הנדרס להכ"י כאשר יראה המעיין, וגם נמצאו חסרונות הרבה
אשר העירות עליהן בהערות, ודוגמא עיין הערה רצ"ד והערה ש"א שם, וגם נמצא הרחבת
דברים, עיין הערה ש"ח.

לך. כל הפרשה היא כמו בכ"י שלנו, אות א' ב' ג' הוא בכ"י אות א' ב' ג', (בנדרס
באמצע אות ג' לך לך, מהו לך, הוא בכ"י אות ד' ומתחיל בכ"י ד"א לך לך א"ר לוי).
אות ד' הוא בכ"י אות ה'. אות ה' המתחיל ויהי רעב הוא בכ"י אות ח' ט', המאמר הזה
הוא בכ"י שלנו גם בכ"י ה' מאקספארד ובכ"י ראשון ושני של רומי ובדרפוס קאנשטאנמינא
ודפוס וויניציא אחר המאמר מאות ז', רק המדפים ממנוטובה הציגו אחר אות ד' והוסיף המלות
ויהי רעב בארץ מה כתיב למעלה מן הענין, ויען כי הכתוב הזה מוקדם לפני ויהי בימי אמרפל
לכן הציגו מלפניו, עיין הערה ס"ה, ונמצא בנדרס הוספה מגמרא ב"ב, עיין הערה ע'.
אות ו' ז' הוא בכ"י אות ו' ז'. אות ח' ילמדנו רבינו הכתוב כל נכסיו עד סופו לא נמצא בכ"י
ולא בכ"י רומי א', ונמצא בכ"י רומי ב' השוה עם הנדרס, ובכ"י שלנו אות י' נמצא מאמר
אחר המתחיל מעשה ברבי אליעזר בן הורקנוס אשר ליתא בנדרס. אות ט' הוא בכ"י אות
י"א י"ב. אות י' הוא בכ"י אות י"ג. אות י"א הוא בכ"י אות י"ד, ובנדרס נמצא הוספה
ונוכעת מב"ר, עיין הערה קנ"ב. אות י"ב הוא בכ"י אות ט"ו, ובנדרס הוא בהרחבת דברים,
ונמצא שם הוספה, עיין הערה קנ"ה. אות י"ג הוא בכ"י אות ט"ז וי"ז. אות י"ד הוא בכ"י אות
י"ח. אות ט"ז הוא בכ"י אות י"ט. אות ט"ז הוא בכ"י אות כ', (ובאמצע נוסף בנדרס מאמר
אחד המש ערלות הן, ולקוח מפדר"א פכ"ט, עיין הערה קצ"ה). אות י"ז ויש"ה האל תמים
דרכו ליתא בכ"י. (ובמקום זה נמצא בכ"י שלנו באות כ"א דרשה המתחלת ויש"ה כענבים
במדבר, והמסדר מהנדרס הוסיף מאיזה מדרש ואולי ממדרש אבכיר כמו שמוכח מהמאמר רמז
לו הקב"ה לאותו מקום ונמצא כהול, וזה מובא בילקוט בשם מדרש אבכיר. ובנדרס שם סוף
אות י"ז למה לא נמול אלא בן צ"ט עד סופו נוסף מאת המדפיס ממנוטובה, וזה מוסב למשה על
התחלת אות י"ח ויהי אברהם בן תשעים שנה ותשע שנים, ועל זה הוסיף ולמה לא נימול אלא

בן צ"ט כו'. והמדפיסים האחרונים הציעוהו בסוף אות שלפניו (אות י"ז) אשר אין שם מקומו כלל. והמדפיס ממנוטובה הוסיף זה מן כ"י שלנו סוף אות כ"ד, עיין הערה רכ"ה. ובדפוס ממנוטובה נדפס בצדו). אות י"ח הוא בכ"י אות כ"ב. (רק בסוף אות י"ח נמצא בנדרס ואתנה בריתי בינו ובינך ולא היה יודע מהיכן יכול עד סוף אות י"ח ליתא בכ"י שלנו וכן ליתא בכ"י רומי א' ולא בכ"י רומי ב' (השוה עם הנדרס) ולא בכ"י ה' מאקספארד, ונמצא כבר בדפוס קאנשטאמניא ודפוס וויניציא, וזה הוסיף המדפיס הראשון, ונמצא בכ"י שלנו סוף פ' לך, וכן נמצא בב"ר פמ"ו אות ד' וי"ד פכ"ה אות ו', עיין הערה רט"ו). אות י"ט הוא בכ"י אות כ"ג. (ובנדרס חסר מאמר שלם, עיין הערה רכ"א, וכן בסיום המאמר מאות י"ט חסר בנדרס דף שלם, ונמצא לנכון גם בכ"י ב' מרומי קובץ 44, עיין הערה רכ"ו). אות כ' הוא הוספה בנדרס, וליתא בכ"י שלנו, ולא בכ"י רומי א', ונמצא גם בכ"י ב' מרומי ובכ"י ה' מאקספארד.

וירא. אות א' הוא בכ"י אות א'. (אם כי מתחיל השאלה בהלכה כמו בכ"י אות א' בכל זאת נמצא בנדרס הרבה הוספות מהירושלמי, עיין הערה ג'). וזה סעד כי מסדר התנחומא הנדרס שאב מהתנחומא כ"י שלנו והוסיף הרבה). אות ב' התחלת המאמר ליתא בכ"י, ובאמצע מן אמרו רבותינו בשם ר' אלעזר בן פרדא הוא בכ"י אות ג'. (המאמר באמצע אות ב', ר' יצחק נפתא פתח הוא בכ"י אות ד', והסיום מהכ"י חסר בנדרס, עיין הערה כ"ב, ובנדרס שם בתחלתה אות ג' ר' ברכיה בשם ר' לוי פתח עד אמרו רבותינו נוסף מן ב"ר פס"ח, עיין הערה יג). אות ג' עד הה"ד וירא אליו מברא הוא הוספת המנוטוב, עיין הערה כ"ד, ומן והוא יושב פתח האוהל כיום היום הוא בכ"י אות ד' בשנים, אולם בכ"י נמצא מאמר גדול אשר ליתא בנדרס. אות ד' בתחלתה נמצא הוספה, עיין הערה ל"ו, ומן א"ל הקב"ה בשכר שלש ריצות הוא כמו בכ"י אות ה'. (רק בקצת שנים, עיין הערה ל"ז ל"ח ל"ט). ונמצא ג"כ הוספות, עיין הערה מ"ב, ונוספו ממברא ב"ט ומאמר גדול מב"ר, עיין בהערה שם). אות ה' הוא בכ"י אות ו' ואות ז'. (ובנדרס הוא בקצת שינויים, עיין הערה ס"ג ס"ד ס"ה ס"ז נ"א). אות ו' ילמדנו רבינו מי שנולד לו שני בנים עד סופו ליתא בכ"י, עיין הערה נ"ח. אות ז' הוא בכ"י אות ח'. אות ח' ויבואו שני המלאכים עד סופו ליתא בכ"י, ולעומת זה נמצא בכ"י באות ט' מאמר אחר המתחיל ילמדנו רבינו מהו שיעמוד אדם ויתפלל מתוך קלות ראש, עיין הערה ע', וכן המאמרים בכ"י מאות י' י"א י"ב לא נמצאים בנדרס. אות ט' עד זש"ה ישלח בס חרון אפו (באמצע אות ט') הוא בכ"י אות י"ד, ועל השניים עיין בהערות הערה פ"ז פ"ח צ"א צ"ב צ"ד. ומן ישלח בס חרון אפו עד סופו, וכל אות י' י"א י"ב י"ג וגם אות י"ד נוסף בנדרס, ולעומת זה נמצאו בכ"י מאמרים אשר לא נמצאים בנדרס מן אות ט"ז עד סוף אות ל"א. (ואף כי נמצא בכ"י באות ל"ב המאמר הכתוב בנדרס באות י"ד העירונית עליו בהערה קנ"ח כי המאמר הזה נוסף בכ"י עפ"י סבה, ועיין גם בהערה קפ"ה). אות ט"ז הוא בכ"י אות ל"ג אבל בסגנון אחר, עיין הערה ק"ן. אות ט"ז י"ז י"ח הם הוספת המדפיס ממנוטובה, עיין בפרק י"ד ושם העירונית על המקור אשר הוסיף משם. אות י"ט כ' כ"א כ"ב כ"ג עד סופו ליתא בכ"י. (אות כ"א נמצא בסגנון אחר בכ"י אות ט"ג מן אמר אברהם מה אעשה באמצע אות כ"ב עד סוף אות כ"ג הוא הוספת המנוטובה), ולעומת זה בכ"י מן אות ל"ד עד סופו ליתא בנדרס.

חיי. כל הפרשה לא נמצאת בכ"י, והיא כוללת דרישות אחרות ושונות מהכ"י, ואותם מן הכ"י אינם בנדרס וגם הם דרישות אחרות ושונות מהנדרס. (אות ה' בנדרס וזש"ה אשת חיל הוא הוספת המנוטובה ע"פ הכ"י אות ג', וכן באמצע אות ו' מן זש"ה בבוקר זרע את זרעך עד סופו, וכן אות ח' מן א"ר יצחק עד סופו הוא הוספת המדפיס ממנוטובה).

תולדות. כל פרשת תולדות ליתא בכ"י. (ויש להעיר בסיום המאמר באות א' „מנין ממה שקראו בענין אלה תולדות יצחק בן אברהם" נמצא אחר זה הוספה „ממשמע שהוא אומר יצחק בן אברהם איני יודע שאברהם הוליד את יצחק ומה ת"ל אברהם הוליד את יצחק שכל הירואה אברהם היה אומר בוראי שאברהם הוליד את יצחק מה שהיה קלסתר פניהם דומין זה לזה לכך נאמר אברהם הוליד את יצחק" וברור אצלי כי הוא הוספה מאת מעתיק אחד, ודבריו נובעים מפירש"י שם). ואות י"ד הוסיף מן כ"י שלנו אות כ'. (ולדעתך כל פרשת תולדות לקוח בתנחומא הנדרס מן הילמדנו הנאמר, וסעד לזה מה שהביא הערך בערך כלאב נמצא בנדרס אות ו' בסופו. וכן בילקוט שמואל רמז קמ"א הביא זה בשם הילמדנו. וכן מה שהביא

בערך קטר נמצא בנדרפס באות א', ולזה תראה שהביא הערוך „בריש אלה תולדות“. וכן תראה באות א' ברפוס קאנשטאמינא ורפוס וויניציא טובא כמו שהביא הערוך אמר למלאך הממונה על יצירת הולד עשה כל קטורין שלו ברמות אביו כדי שיעידו הכל שהוא בנו של אברהם. אולם המדפיס ממנובה השמיט המלות „כל קטורין שלו“ והציג „כל איקונין שלו“. גם ברור אצלי שהמעתיק הראשון השמיט דף שלם בתנחומא הנדרפס מן הילמדנו על הכתוב שני גוים בבטנך, לכן לא נמצא מה שהביא הערוך על הכתוב הזה בערך חפאמיקין, ככלא, כלמוס, גם לא נמצא בנדרפס המאמר שהביא בערך עטש על הכתוב ויהי כי זקן יצחק).

ויצא. כל פרשת ויצא לא נמצאת בכ"י, ובכ"י נמצאו דרשות אחרות.

וישלח. אות א' ב' ג' ד' נמצא בכ"י. (ויש להעיר כי אות א' חסר בכ"י ה' מאקספארד וכן בכ"י הנמצא ברומי באוצר הספרים אנגליקי, ואין ספק כי המדפיס הראשון הוסיף זה, ומסגנון הלשון ניכר כי נוסף הוא ואין זה לשון התנחומא, וגם נמצא שם „פירוש אריה שהוא יהודה כו“ וזה אין מלשון המדרש). אות ה' המתחיל ילמדנו רבינו הוא כמו בכ"י אות י"ב. (ובנדרפס הוא משונה והלשון שם מוטעה וערב דברי הנמרא עם המשנה יחד, עיין הערה נ"א, וכן נמצא שם הוספות, עיין הערה נ"ח והערה נ"ט). אות ו' ז' ח' ט' י' ליתא בכ"י.

וישב. כל הפרשה לא נמצאת בכ"י.

מקץ. מן הפרשה הזאת לא נמצא בכ"י רק אות ב' שהוא בכ"י אות ד' אבל בשנויים. אות ט' ומחצי השנית של אות י' הוספתי ע"פ כ"י רומי, ואין ספק שהסופר מרב"י היה הוסיף ע"פ התנחומא הנדרפס.

ויגש. אות א' עד סוף אות ז' לא נמצא בכ"י, וכן אות ח' עד סופו וזש"ה זאב וטלה ירעו כאחד הוא בכ"י אות ט' עד סופו.

ויחי. אות א' ב' ג' הוא בכ"י אות ב' ג' ד' ה' ו' ז'. (על השנויים עיין בהערות). אות ד' ה' ו' ז' ליתא בכ"י שלנו. אות ח' הוא בכ"י אות ט' י' י"א (סוף אות ח' משונה מן הכ"י). אות ט' י' י"א י"ב י"ג ליתא בכ"י. אות י"ד עד סוף הספר הוא בכ"י מן אות י"ג עד סופו. (ובנדרפס בסוף ויחי ויראו אחי יוסף כי מת אביהם עד סופו הוא הוספת המדפיס ממנובה).

שמות. אות א' ד' ו' ז' ח' ט' י' י"א י"ב ט"ז י"ז כ' לא נמצאים בכ"י שלנו, לעומת זה אות ב' בנדרפס הוא בכ"י שלנו אות א' ואות ג' (וכל אות ג' מכ"י השמיט המסדר מהנדרפס) וגם באות ב' שהביא השמיט איזה דברים, עיין הערה א' ג' ד', גם הוסיף איזה דברים, עיין הערה ח'. אות ג' הוא בכ"י אות ד' ואות ה'. אות ה' הוא בכ"י אות ו' ואות ז', רק בשנויים, ובנדרפס יש הוספות. אות י"ג הוא בכ"י באמצע אות י"א. אות י"ד הוא בכ"י אות י"ב. אות ט"ז הוא בכ"י אות י"ג, (ובנדרפס נוסף בראש מאמר שלם, וכן א"ר יוחנן ג' פסיעות פסע הוא מכ"י). אות י"ח י"ט הוא בכ"י אות י"ד ט"ז ט"ז. אות כ"א הוא בכ"י אות י"ח. (והסיום בנדרפס סוף אות כ' וילך משה וישב אל יתר חותנו לא היה צריך לומר כו' הוא בכ"י אות י"ח). אות כ"ב הוא בכ"י אות י"ט. (רק בקצת שנויים ע"פ הבבלי מצילה דף ט'. עיין הערה צ"ד). אות כ"ג הוא בכ"י אות כ' (בהוספת דברים מפרד"א פ"ט, עיין הערה ק"ב). אות כ"ד כ"ה כ"ו כ"ז כ"ח כ"ט הוא בכ"י אות כ"א כ"ב כ"ג כ"ד כ"ה כ"ו בקצת שנויים. (ובסוף אות כ"ט הוסיף המסדר מהנדרפס מאמר גדול אמר ר' עקיבא למה נמשלו ישראל לעוף עד סוף הפרשה).

וארא. בפ' וארא נוסף בנדרפס אות א' ב' ג' ד' ולא נמצא בכ"י. אות ה' הוא בכ"י אות ב' (ובסוף הוסיף מאמר גדול אמר להם פרעה בחור הוא, ולקח מן אותיות דר"ע אות ק', ובסוף אות ה' במצרים מהו אומר לקח ממכילתא בשלח פ"ו, עיין הערה כ"ז). אות ו' הוא בכ"י אות ג' ד'. (ובאמצע הוסיף מאמר אחד „לשון מנוף הוא כו“ וכן בסוף אות ו' הוסיף ואם תאמר מה אכפת לך כו' עיין הערה מ"ג והשמיט מאמר גדול מה שנמצא בכ"י בסוף אות ד' וגם כל אות ה'). אות ז' הוא בכ"י אות ו'. (ובאמצע המאמר נוסף המאמר אמר ר' ברכיה בשם ר' תלבו מן קה"ר פ"ד, (עיין הערה נ"ב, ובכ"י שלנו ליתא). אות ח' הוא בכ"י אות ו'. אות ט' הוא בכ"י אות ח'. (כל המאמר מאות ט' מרב"י ליתא בנדרפס). אות י' הוא בכ"י אות י' (רק בהרחבת דברים). אות י"א הוא בכ"י אות י"א. (וסיום המאמר ד"א מציד מראשית

עד סוף אות י"א השמיט). אות י"ב הוא בכ"י אות י"ב. (והסר בנדפס מאמר גדול, עיין הערה ק"ט). אות י"ג הוא בכ"י אות י"ד ואות ט"ו. אות י"ד לא נמצא בכ"י. אות ט"ו הוא בכ"י אות י"ט. אות ט"ז י"ז הוא בכ"י אות כ' כ"א כ"ב. (ועל השנוים הנמצאים ומה שהסר בנדפס העירותי בהערות).

בא. אות א' ב' ג' הוא בכ"י אות א' ב' ג'. אות ד' הוא בכ"י אות ד' ה' ו' (רק בקצת שנוים, והעירותי עליהם בהערות שלי וכן אות ה' עד סוף אות י"ד (סוף הפרשה) נוסף בנדפס ולא נמצא בכ"י שלנו).

בשלח. כל הפרשה לא נמצאת בכ"י.

יתרו. אות א' נמצא בכ"י אות א'. אות ב' ליתא בכ"י. אות ג' הוא בכ"י אות ב' ג' (בנדפס סוף אות ג' סיים הרי הכלב נושך אתכם, אבל בכ"י שלנו נוסף עוד א"ר ברכיה למה נקרא עמלק וכו'). אות ד' ה' ו' ליתא בכ"י. אות ז' הוא בכ"י אות ה'. אות ח' עד סוף יתרו ליתא בכ"י.

משפטים. אות א' הוא בכ"י אות א', (רק בהרחבת דברים). אות ב' מתחיל ג"כ על הכתוב מלך יעמיד ארץ רק דרשה אחרת היא מאשר היא בכ"י. אות ג' ד' ה' ו' ז' ח' ט' י' י"א י"ב י"ג י"ד לא נמצא בכ"י. והתחלת אות ה' עד א"ר אלעזר בן פדת הוסיף המדפיס ממנוסבה. והיו גם לפני הרב בעל הערוך בילמדנו, והתנחומא מט' שמות הוא הילמדנו מט' שמות שהיה לפני בעל הערוך. אות י"ד ט"ז ט"ז י"ז י"ח הוא בכ"י אות ה' ו' ז' ח' ט' י' י"א י"ב.

תרומה. אות א' ליתא בכ"י. אות ב' הוא בכ"י אות א'. אות ג' התחלת המאמר ליתא בכ"י ומתחיל מן בנוהג שבעולם אדם שהוא לזה כמו בכ"י אות ב' והתחלת אות ג'. אות ד' ה' ו' ז' ח' ט' הוא בכ"י אות ג' ד' ה' ו' ז'. (ואות ח' ואות י' ואות י"א ליתא בכ"י).

תצוה. אות א' ב' ג' ד' ט' י' י"ד ט"ז ליתא בכ"י. אות ה' ו' הוא בכ"י אות א' ב' ג' ד'. (ובנדפס אות ו' נוסף באמצע שנו רבותינו שלשה זיתים, מנמרא מנחות פ"ו בהרבה שנוים). אות ז' ח' הוא בכ"י אות ה' ו'. (בנדפס אות ח' נוסף מאמר המרחיל זובה תודה יכברני מן וי"ד פ"ט, עיין הערה ל"ב). אות י"א י"ב י"ג הוא בכ"י אות ז' ח' ט' י'.

כי תשא. אות א' ואות ג' ליתא בכ"י. אות ב' הוא בכ"י אות א' ואות ב'. (בנדפס מן המאמר סוגה בשושנים וכי יש אדם סג שדרו בשושנים עד סוף אות ב' וכל אות ג' ליתא בכ"י). אות ד' הוא בכ"י אות ג'. (בנדפס סוף אות ד' מן ו' יעקב בר יוחאי בשם ר' יונתן פתח וכל אות ה' עד סוף אות י"א נוסף מן פסיקתא פסקא כי תשא, ונמצא רק קצתו בתנחומא כ"י). אות י"ב עד סוף אות ל"ז נוסף.

ויקהל. כל הפרשה לא נמצאת בכ"י.

פקודי. כל הפרשה לא נמצאת בכ"י, ועל ההוספות מהמדפיס ממנוסבה עיין לקמן בפ' י"ד, ויקרא. אות א' ב' ג' ד' ה' ו' ז' נוסף מן המדפיס ממנוסבה ונרשם עליו, ראה כי חדש הוא ובסוף סיים, חסלת פ' ויקרא חדש" עיין בפרק י"ד כי שם הרהבתי לדבר מזה מהוספות המדפיס ממנוסבי שהוסיף על התנחומא הוצאת הדפוסים הקודמים. אות ח' עד סופו ורשום עליו, "כבר היה לעולמים" הוא ג"כ הוספה ודברתי מזה כבר למעלה בפרק ג'. צו. מאות א' עד סוף אות י"ב אשר נרשם עליהם, ראה כי חדש"ם הוספת המדפיס ממנוסבה, עיין בפרק י"ד שדברתי מזה. אות י"ג עד סוף אות י"ד ונרשם עליהם, "כבר היו לעולמים" הם ג"כ הוספה עיין לעיל פרק ג'.

שמיני. אות א' ב' ג' ד' ה' ו' ז' ח' נוספו מן המדפיס ממנוסבה. אות ט' עד סוף אות י"ב ונרשם שם, "כבר היו לעולמים" וגם זה מאת מאסף מאוחר.

הזריע. כל הפרשה היא שזה עם הכ"י. (בנדפס אות ב' נמצא הוספה מלך בשר ודם צר צורה על הכותל אינו יכול לצור בה רוח ונשמה. עד ד"א אין צור כאלהינו, הוא לקוח מן גמרא מגילה, עיין הערה י"ג. וכן באות ה' המאמר חביבה המילה עד שלח ידיו בשלומי חלל בריתו הוא נוסף ולא נמצא בדפוס קאנשטאטניא וויניציא מאנוסבה ווירונה פראנקפורט אמשטערדאם, עיין הערה ל"ד. וכן באות ח' נוסף ואף המשיח שעתיד ליפרע מגוג ומגוג כו', עיין

מצורע: הוא שזה ג"כ עם הכ"י. (באות ב' חסר בגרסא מאמר אחד, עיין הערה ט"ו ובהערה י"ח, וכן חסר בסופו, עיין הערה ל'. באות ג' בתחלתו חסר ראייה מהכתוב, עיין הערה ל' שם. גם באות ג' שם באמצע נשמט שורה, עיין הערה ל"ז. וכן בסופו והובא אל הכתוב חסר מאמר שלם ונמצא בכ"י אות ט', עיין הערה ל"ח. באות כ' שם באמצע חסר מאמר שלם, עיין הערה ג"ה. וכן נוסף שם בגרסא, עיין הערה ג"א והערה ט"א).

אחרֵי. הוא שוה עִם הַכִּי". (אות א') באמצע אחר ובניו של אהרן נכנסו להקרב ותצא אש מלפני ה' ותאכל אותם חסר איזה שורות, עיין הערה י'. ובאות א' שם נמצא הוספה י"א קנה בידו כו' עיין שם הערה כ"ה, ותוסף המסמר ע"פ הירושלמי. באות ג' נמצא הוספה ואחר הכל השבת תהי וכו' עיין הערה ע"ב. עוד שם אמר איוב נוסף, עיין הערה פ"א. באות ו' נמצא הוספה ואחר ר' חייא, עיין הערה צ"ו).

קדושים. שוה עם ה"י. (באות ו' ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו נמצא בנרפס הוספה, עיין הערה כ"ד, וכן נמצא הוספה באות ט', עיין הערה ס"ט).

אמור: הוא שזה עם הכ"י. (באות ב' אדר הסיים "שאר בני אדם על אמת כמה וכמה" נמצא הוספה בנדפס, "רבי כי היה ממי להאי קרא וכו'" עיין הערה כ"ט. באות י"א ברתחלתו נמצא הוספה הן אתם מאין ד"א הן אתם מאין, עיין הערה קל"ה, וכן נמצא עוד הוספה עיין הערה קמ"ד).

בהדרגה. שזה עם רב"י. (ונמצא הרחבת לשון, עיין הערה י"א, וגם נמצא השמטה, עיין הערה ל"א).

בחקירותי. שזה עם הב"י. (ונמצא שם הוספה, עיין הערה ג').

ספר במדבר . הוא כולו שוה עם הכ" . ועל ההוספות והשנויים העיוותי בהערות שלי . ויפה המקום להעיר כי בתנחומא הגרסא נמצאו הרבה הוספות אשר אינם נמצאים בכ" שלנו , ולדעתי נוספו מן הילמדנו הנאבד , כמו לדוגמא פ' מסעי אות ב' אלה מסעי וז"ה נחית לשון נוסריקון כו' וסיים שם מה הצאן אתה מכניסו לצל הקורה כו' . הסיום הזה מובא בילקוט ריש מסעי בשם הילמדנו . עוד שם באות ג' ס' ד"א למה זכו לכתוב בתורה כל המסעות עד סוף אות ג' נוסף וליתא בכ" שלנו ולא בכ" רומי ורח"ס , ונמצא בכ" ה' מאקספארד וכן בכ" ספרדי , ונעתק גם במדרש במדבר רבה ע"פ תנחומא הגרסא . עוד שם אות ד' נמצא נוסף מאמר גדול מלמד שהראה גיהנם עד סוף אות ד' , ונמצא ג"כ בכ" ה' מאקספארד וכן בכ" ספרדי ונעתק גם במדרש במ"ר ע"פ התנחומא אשר כעת בדפוס , עוד שם אות ו' נוסף המאמר המתחיל וז"ה לא איש אל ויזכב , וכן העתיק בעל מדרש במ"ר פכ"ג אות ח' , ונמצא גם בכ" ה' מאקספארד ובכ" ספרדי . עוד שם סוף אות י' ד"א זאת הארץ וז"ה כח מעשינו נוסף ונעתק גם במדרש במ"ר אות י"ב . עוד שם התחלת אות י"ג עד את מוצא ששנחריב הגלה את ישראל שלש גלויות הוא הוספה ונעתק גם במדרש במ"ר אות י"ד . גם בפ' פנחס נמצא הוספה , עיין בתנחומא שלנו הערה נ"ב .

ספר דברים. הוא שוה ג"כ עם ה'כ', מלבד איזה הוספות, לדוגמא עיני האוינו הערה י"ב, וגם נמצאו בו הריבה הוספות מאת המרפים ממנובה, והוסיף גם פרשת וילך (עיני האוינו הערה א'), ועל פרטי השנוים העירתי בהערות במקומותם למשובותם.

(ה) תבונת הספר ומנגנון לשונו ואופן דרשותיו .

ענין המדרש הזה כענין כל המדרשים, גם הוא כולל קבוץ דרשות ופירושים על הכתובים ונסתר על סדר התורה, וע"פ הרוב מתחיל במלות (א) „זה שאמר הכתוב“ ולפעמים במלת

[illegible]